

LIGGEN OF ZITTEN

Een experimentele verkenning naar invloeden van ruimtelijke opstelling, angst en
afweer op vrij associëren.

LYING OR SITTING

An experimental exploration after influences of spatial positioning, anxiety and
defense on free association.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR

AAN DE ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS

PROF.DR. C.J.RIJNVOS

EN VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DEKANEN.

DE OPENBARE VERDEDIGING ZAL PLAATSVINDEN OP

WOENSDAG 23 SEPTEMBER 1992 OM 13.45 UUR

DOOR

ROBBERT STEPHANUS GEORGE WILLE

GEBOREN TE HAARLEM

universiteits
Erasmus
DRUKKERIJ

1992

PROMOTIE-COMMISSIE

PROMOTOREN: PROF. DR. F. VERHAGE
 PROF. DR. R.W. TRIJSBURG

OVERIGE LEDEN: PROF. DR. R.E. ABRAHAM
 PROF. DR. F.C. VERHULST

HET IN DIT PROEFSCHRIFT BESCHREVEN ONDERZOEK WERD MEDE MOGELIJK GEMAAKT
DOOR SUBSIDIE VAN DE STICHTING 'PSYCHOTHERAPEUTISCHE FONDSEN' TE ROTTERDAM.

aan Marja, Daniël en Linde

Voorwoord

Het voornemen een promotieonderzoek te starten, is vergelijkbaar met op reis gaan terwijl doel, duur en route bij vertrek onbekend zijn. Als een dergelijke onderneming tot een goed einde wordt gebracht, is het zelden de verdienste van één persoon. Zo ook in dit geval. Alhoewel een woord van dank in dit voorwoord geen recht doet aan de bijdragen die verscheidene personen aan mijn proefschrift hebben geleverd, wil ik toch op deze plaats de onmisbare steun die mij geboden is, memoreren.

Mijn promotor, prof. dr. F. Verhage, ben ik zeer dankbaar dat hij mij de mogelijkheid heeft geboden promotieonderzoek te verrichten. Zonder zijn bemiddeling zou er letterlijk 'geen beginnen aan' zijn geweest. Hooggeleerde promotor, ik heb onze samenwerking als zeer prettig en stimulerend ervaren. Van u heb ik geleerd dat het verrichten van wetenschappelijk onderzoek leuk en boeiend kan zijn en goed te combineren is met het klinische werk. Uw enthousiasme voor beide aspecten van ons vak heeft mij sterk geprikkeld. Het commentaar dat u gaf, was altijd helder, terzake en leerzaam. Tenslotte wil ik u danken voor het feit dat u mij als onervaren onderzoeker alle ruimte heeft gegeven om mijn eigen weg te vinden en dat u mij waar nodig met zachte, doch besliste hand heeft bijgestuurd.

Hooggeleerde Trijsburg, ik ben u dankbaar dat u, toen het onderzoek al in een vergevorderd stadium verkeerde, bereid was als tweede promotor te fungeren. Voor de inzet en gedegenheid waarmee u deze taak vervulde, ben ik u zeer erkentelijk. Uw inbreng heeft de kwaliteit van het proefschrift verhoogd.

De beide coreferenten, prof. dr. R.E. Abraham en prof. dr. F.C. Verhulst dank ik beiden voor hun bereidheid het manuscript kritisch door te lezen. Toen het manuscript al zijn definitieve vorm had, heb ik met u beiden afzonderlijk een prettig en leerzaam gesprek gevoerd.

Prof. dr. W. van Tilburg, prof. dr. J.H. Thiel en dr. H.J. Duivenvoorden hebben over dit boek willen nadenken en de rol van opponent op zich willen nemen. Ik stel dit zeer op prijs.

Dr. H.J. Duivenvoorden ben ik meer dan dubbel dank verschuldigd. Beste Hugo, het is zonder overdrijving als ik zeg dat zonder jouw methodologische assistentie dit proefschrift niet mogelijk was geweest. Het geduld en de bereidwilligheid waarmee je mij aan de hand hebt genomen in het methodologische bos waardeer ik zeer. Jouw heldere visie op het verrichten van wetenschappelijk onderzoek was verrijkend. Ik bewaar een goede herinnering aan de vele vrijdag namiddagen waarop wij, beiden vermoeid na een lange werkweek, hard aan het werk gingen en tegelijk veel plezier hadden.

Mw. drs. A.E. Bonebakker en drs. M. Jelacic dank ik voor hun bereidheid de praktische uitvoering van de laatste serie experimenten te verzorgen en voor de gedegenheid waarmee ze deze taak uitvoerden.

De secretariële ondersteuning gedurende de verschillende stadia van het onderzoek door mw. Y. Werkhoven, mw. K. Galjaard en mw. M. den Hollander was even plezierig als efficiënt.

Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan de beoordelaars van het associatiemateriaal. Tot driemaal toe hebben deze collegae belangeloos veel tijd en energie gestoken in een essentieel deel van het onderzoek. Dit waren: mw. drs. C. Widlund-Broer, drs. J. Dutilh, drs. D. Jongbloed, drs. M. Meijer en drs. H.J.M. Vlaar. Collega drs. B.C. Filet dank ik voor zijn deelname aan de eerste beoordelings ronde.

De directeur van het Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam, drs. L. de Nobel, dank ik voor het beschikbaar stellen van de ruimten waarin de beoordelingen plaatsvonden.

De collegae: mw. drs. J. Groen-Prakken, drs. A. de Blécourt, dr. B. Bonke, dr. R.A.M. Erdman en drs. H. Kits van Heijningen dank ik voor hun medewerking aan de proefbeoordelingen van de Vragenlijst en de diverse eerdere versies daarvan.

De in totaal 114 studenten die bereid waren zich in het voor hen onbekende psychologische experiment te

begeven, ben ik zeer erkentelijk voor hun inzet.

Zeer bijzondere dank ben ik verplicht aan drs. M. Koningstein, die mij inwijdde in de geheimen van de tekstverwerker en mij met raad en daad bijstond als de printer weer eens wartaal uitsloeg. Het verzorgde uiterlijk van de tekst is vooral zijn verdienste. Beste Maarten, vanaf de derde klas Lagere School hebben we al heel wat samen beleefd. Daarbij gold vaak dat hoe meer het dreigde mis te gaan, des te meer plezier wij kregen. Ook dit keer is het uiteindelijk toch weer goedgekomen. En ook dit keer was het een genoegen!

De periode waarin ik mijn proefschrift heb voorbereid en geschreven valt grotendeels samen met mijn opleidingsanalyse. Mijn opleidingsanalyticus, drs. J.A. Bruggeman heeft dan ook een grote bijdrage geleverd aan het voltooien van het proefschrift, waarbij zijn heldere en vooral nuchtere visie een grote steun was. Beste meneer Bruggeman, het is mij een voorrecht zo intensief van uw analytische- en levenswijsheid te mogen profiteren. Dankzij u en de analyse is het leven een boeiende onderneming geworden waarin veel te beleven en te genieten valt.

Mijn ouders wil ik danken omdat ze het altijd mogelijk hebben gemaakt me te ontwikkelen. Geen offer was hen te groot als het ging om de ontplooiing van hun beide zonen. Mijn vader dank ik extra voor zijn bijdrage aan de engelstalige teksten.

De jaren waarin dit proefschrift tot stand kwam, vallen ook samen met de periode waarin ik ging samenwonen, trouwde en kinderen kreeg met mijn beste kameraad en collega, Marja Buurman. Lieve Marja, ik ben je bijzonder dankbaar voor je geduld en steun gedurende de afgelopen jaren. De onbaatzuchtige wijze waarop je me de ruimte hebt gegeven om dit boek te schrijven, past bij de warmte en hartelijkheid waarmee je ons gezin tot zo'n 'fijn nest' weet te maken.

Lieve Daniël, ik hoorde vaak de trap al zachtjes kraken voordat de deur openging en je, zeer onschuldig kijkend, je hoofdje om de hoek stak. Aan de suggestieve vraag "grote beer werken?" die dan stevast volgde, heb ik zelden weerstand kunnen bieden. Het was heerlijk om met mijn kleine beer in het berehol onder het bureau te kletsen over ploffers en sijpelaars en het proefschrift even te vergeten.

Inhoud

1	Inleiding	5
2	Verkenning van de literatuur: de liggende en zittende positie	9
2.1	Inleiding	9
2.2	De liggende positie in de psychoanalyse	10
2.3	Gezichtspunten na Freud	18
3	Verkenning van de literatuur: Vrije associatie	23
3.1	Inleiding	23
3.2	Historie	23
3.3	Functie	27
3.4	Vrije associatie en weerstand	29
3.5	Grenzen van vrije associatie	31
4	Verkenning van de literatuur: Experimenteel onderzoek	33
4.1	Inleiding	33
4.2	Onderzoeksmethoden binnen de psychoanalyse	33
4.3	Onderzoek naar vrije associatie	36
4.4	Onderzoek naar de liggende en zittende positie	41
4.5	Voorlopige vraagstelling	42
5	Verkenning van de methode van onderzoek	45
5.1	Inleiding	45
5.2	Methode van onderzoek	45
5.2.1	Meetinstrument	45
5.2.2	Procedure	48
5.2.3	Beoordeling	48
5.3	Conclusie	49

6	Opzet van het onderzoek	51
6.1	Inleiding	51
6.2	Specifieke vraagstelling	51
6.3	Methode van onderzoek	52
6.3.1	Meetinstrumenten	52
6.3.1.1	Vrije Associatie Schaal	52
6.3.1.2	Zelf-Beoordelings Vragenlijst: Angst	53
6.3.1.3	Defense Mechanism Inventory: Afweer	53
6.3.2	Proefpersonen	54
6.3.3	Procedure	56
6.3.4	Beoordeling	58
7	Resultaten: Effect van conditie 'Liggend' versus conditie 'Zittend'	61
7.1	Inleiding	61
7.2	Resultaten	62
7.3	Discussie	68
8	Resultaten: Exploratie van de individuele veranderingen	71
8.1	Inleiding	71
8.2	Resultaten	73
8.3	Discussie	82
9	Resultaten: Voorspelbaarheid van het vrij associëren	85
9.1	Inleiding	85
9.2	Resultaten	86
9.3	Discussie	93
10	Resultaten: Exploratie van de nagesprekken	95
10.1	Inleiding	95
10.2	Resultaten	95
10.3	Discussie	97

11	Verder onderzoek: Invloed van het geslacht van proefpersonen en proefleider	99
11.1	Inleiding	99
11.2	Opzet van het onderzoek en specifieke vraagstelling	100
11.3	Methode van onderzoek	101
11.3.1	Meetinstrumenten	101
11.3.2	Proefpersonen	101
11.3.3	Procedure	102
11.3.4	Beoordeling	104
11.4	Resultaten	104
11.5	Discussie	108
12	Slotbeschouwing	111
13	Samenvattingen	119
13.1	Samenvatting	119
13.2	Summary	121
	Literatuur	125
	Bijlagen	131
	Curriculum Vitae	141

1. Inleiding

Psychotherapie is een vorm van toegepaste wetenschap die veel varianten kent. Er zijn veel scholen en methoden binnen de psychotherapie die in een aantal aspecten overeenkomen, maar ook in meer of mindere mate van elkaar verschillen. Sommige van deze verschillen zijn gradueel, andere vormen een waterscheiding in het psychotherapeutische veld. Tot deze laatste categorie behoort het verschil in ruimtelijke opstelling.

Er zijn vormen van psychotherapie waar de patiënt op een stoel zit en er zijn vormen waar de patiënt op een bank ligt. Over het algemeen valt dit verschil samen met het verschil in intensiteit van de behandeling. In de psychoanalyse ligt de patiënt vijf keer per week op een bank, terwijl de patiënt die één of twee keer per week komt op een stoel zit. Dit is echter geen absoluut onderscheid. Er zijn psychoanalytici die het liggen geen absolute voorwaarde vinden, maar het hooguit zien als de preferente positie. Met andere woorden; als een patiënt wil zitten op de bank, dan zal er vermoedelijk geen analyticus in eerste instantie bezwaar tegen maken. De mate waarin dit gedrag gezien wordt als ageren, kan echter sterk verschillen. De ene analyticus zal het zonder veel aandacht laten passeren, terwijl de ander zich zeer zal inspannen om te achterhalen welke gevoelens met dit gedrag worden afgeweerd en hoe dit inzicht aan de patiënt kan worden overgebracht. In minder frequente behandelingen wordt ook niet altijd gezeten. Er zijn psychotherapieën beschreven met een frequentie van drie keer per week waarbij de patiënt op een bank ligt (zie bijvoorbeeld Hall & Closson, 1964).

In de literatuur zijn de redenen voor en de betekenissen van het liggen en, in mindere mate, het zitten door verscheidene auteurs beschreven. Als voordeel van het liggen (o.a. Freud, 1904; Stone, 1961; Bleger, 1966; Stern, 1978; Kris, 1982) wordt vaak genoemd dat de patiënt zich kan ontspannen in deze houding. Bovendien is er geen oogcontact zodat de patiënt niet wordt afgeleid door allerlei indrukken en zich helemaal kan richten op zijn eigen gedachten en fantasieën. Door de combinatie van ontspanning en het gericht zijn op het eigen innerlijk, kunnen de rationele (secundaire) denkprocessen steeds meer worden losgelaten ten gunste van de meer irrationele (primaire) processen. Met andere woorden, een belangrijke functie van de liggende houding is het zoveel mogelijk faciliteren van de vrije associatie; het zo vrij en spontaan mogelijk kunnen laten komen van invallen, gevoelens en gedachten.

Als voordeel van de zittende positie (o.a. Langs, 1973; Adler, 1967) wordt vaak de gelijkwaardigheid tussen patiënt en therapeut genoemd. Patiënten voelen zich, in vergelijking met de liggende positie, meer gelijkwaardig aan de ook zittende therapeut en ervaren de

therapeutische situatie als minder bedreigend en angstig. Verder biedt de zittende houding een steviger houvast in de realiteit. Het rationele denken (secundair proces) houdt de overhand, terwijl het meer irrationele denken (primaire proces) minder aan bod komt. Het gebruik van de stoel staat dus ook voor: met beide benen op de grond. Bij het zitten is, net als bij het liggen, de achterliggende gedachte dat de patiënt zich minder belemmerd voelt bij het uiten van zijn gedachten. De gezichtspunten ten aanzien van het liggen en zitten worden verder uitgewerkt in hoofdstuk 2.

Er bestaan dus allerlei veronderstellingen over de verschillende effecten die liggen en zitten zouden hebben op de vrijheid van associëren van de patiënt in psychotherapie. Wetenschappelijk onderzoek naar deze veronderstellingen is echter nauwelijks verricht. Dit proefschrift is daar een poging toe. Het presenteert een experimenteel onderzoek dat probeert na te gaan of het verschil in positie op zich (conditie 'Liggend' en conditie 'Zittend') ook werkelijk tot verschillen in de kwaliteit van het vrij associëren leidt. Anders gezegd; is er statistisch verschil in de mate waarin een liggend persoon en een zittend persoon zich vrij en spontaan kunnen uiten? Naast deze hoofdvraag is er ook onderzoek verricht naar de invloed van variabelen als angst en afweer. Het idee hierbij is dat het niveau van de angst (hoog- of laagangstig) en de vorm van de afweer, zowel afzonderlijk als in combinatie met de liggende of zittende positie, mogelijk van invloed zijn op het vrij associëren. Op grond van de resultaten van dit onderzoek is er vervolgens een onderzoek opgezet naar de invloed van het geslacht van de proefpersonen en de proefleider op het vrij associëren.

Kritiek die vaak wordt gegeven op dit soort onderzoek is dat de kloof tussen de experimentele en klinische situatie wel erg breed en diep is. Zeker, het is niet moeilijk een groot aantal verschillen aan te geven die er bestaan tussen de experimentele situatie die in dit onderzoek gebruikt wordt en die van de feitelijke klinische situatie. Dit is het onderwerp van de tegenstelling die al geruime tijd bestaat tussen de klinische en de experimentele psychologie. Beide proberen echter met psychologie bezig te zijn, zij het vanuit verschillende gezichtspunten. Het kan slechts nadelig voor de psychologie zijn als deze tegenstelling wordt benadrukt. Het is zinvoller om meer van elkaars werk kennis te nemen. Klinische waarneming kan van grote waarde zijn voor de experimentele psychologie. Experimenteel onderzoek kan, op zijn beurt, inzicht geven in psychologische processen die zich in de klinische situatie voltrekken.

In hoofdstuk 2 wordt de literatuur rond de liggende en de zittende positie verkend. De historie van de liggende positie, binnen de ontwikkeling van de psychoanalyse door Freud, wordt beschreven. Daarna worden de gezichtspunten over de liggende en zittende positie na Freud op een rij gezet. Hoofdstuk 3 behandelt de literatuur over de vrije associatie en probeert een

overzicht te geven van hetgeen onder dit begrip verstaan wordt door de diverse auteurs. Hoofdstuk 4 biedt een overzicht van experimenteel onderzoek naar de vrije associatie en de invloed van de liggende en zittende positie daarop. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de voorlopige vraagstelling. Hoofdstuk 5 beschrijft de verkenning van de methode van onderzoek, waarbij de betrouwbaarheid van het meetinstrument en de wijze van beoordeling centraal staan. In hoofdstuk 6 wordt de definitieve vraagstelling en de wijze waarop getracht wordt hierop een antwoord te geven, beschreven.

De resultaten zijn weergegeven in de hoofdstukken 7 t/m 10. In hoofdstuk 7 wordt de hoofdvraag statistisch getoetst. De condities 'Liggend' en 'Zittend' worden door middel van multivariate variantieanalyse (MANOVA) vergeleken. Hoofdstuk 8 is een exploratie van de individuele veranderingen van de proefpersonen op verschillende meetmomenten. Deze veranderingen worden belicht vanuit een aantal variabelen: de condities, geslacht, angst en afweer. Een statistische verkenning naar de voorspelbaarheid van de mate van vrij associëren wordt beschreven in hoofdstuk 9. Geprobeerd wordt, op grond van een beperkt aantal factoren, de kwaliteit van het vrij associëren te voorspellen. Hoofdstuk 10 beschrijft al explorerend de nagesprekken. Met iedere proefpersoon is een nagesprek gehouden, waarin enkele vragen werden gesteld over de beleving van het onderzoek. Het gaat hier dus om subjectieve gegevens.

Hoofdstuk 11 beschrijft een vervolgonderzoek waarbij de invloed van het geslacht van de proefpersonen en de proefleider op het vrij associëren wordt nagegaan. Tevens wordt onderzocht of deze invloed wordt gemodificeerd door de afweer.

In hoofdstuk 12, de slotbeschouwing, wordt terug gekeken op het onderzoek en worden enkele aanbevelingen gedaan voor toekomstig onderzoek. Hoofdstuk 13 vat de voorgaande hoofdstukken samen.

Tenslotte nog een opmerking. In de volgende pagina's komen de termen: 'liggende positie' en 'conditie Liggend', frequent voor. Hiermee wordt niet alleen bedoeld dat iemand op een bank ligt, maar ook dat diegene beperkt is in zijn gezichtsveld. Met andere woorden; het gaat naast het liggen ook om het niet kunnen zien. Zo wordt met conditie 'Zittend' niet alleen het zitten bedoeld, maar het vis à vis zitten.

2. Verkenning van de literatuur: de liggende en zittende positie

2.1. Inleiding

Ellenberger (1970) beschrijft hoe de moderne psychotherapie zich, via Charcot, Freud en Janet in de negentiende eeuw, ontwikkeld heeft uit exorcisme, magnetisme, hypnose en andere vormen van 'primitieve' geneeskunst. Alhoewel hierover geen concrete gegevens zijn, is het aannemelijk dat tijdens deze ontwikkeling de liggende en de zittende positie altijd al naast elkaar hebben bestaan. De, in het begin van de vorige eeuw populaire, ontspanningskuren (bijv. de Weir Mitchell methode) werden vooral liggend uitgevoerd. Hypnose behandelingen gebeurden zowel liggend als zittend. Theoretische overwegingen bij de keuze tussen de liggende of juist zittende positie ontbreken in deze tijd echter. Met de ontwikkeling van de psychoanalyse komt hier verandering in. De liggende positie van de patiënt in de psychoanalyse is door Freud en zijn navolgers uitvoerig beargumenteerd (zie paragraaf 2.2. en 2.3.). Deze positie heeft het beeld van de psychotherapie gedurende de eerste helft van de 20e eeuw sterk gedomineerd, hetgeen overigens niet betekent dat er geen psychotherapie in de zittende positie werd verricht. Na de eerste wereldoorlog, samenhangend met de sterk toegenomen vraag naar psychotherapie, wordt de zittende positie populairder (Brown & Pedder, 1980). Sindsdien wordt ook de zittende positie meer een punt van theoretische interesse, alhoewel de literatuur toch zeer beperkt blijft.

De historische lijn volgend, wordt in paragraaf 2.2. de historie van de liggende positie geschetst als onderdeel van het psychoanalytisch behandelingskader. Met de ontwikkeling van de psychoanalyse uit de hypnose ontstond rond de eeuwwisseling een geheel nieuwe wijze van psychotherapeutisch handelen. In plaats van de suggestieve technieken werd de interactie tussen patiënt en therapeut het belangrijkste instrument. Door vorm te geven aan deze ontwikkeling heeft Freud een onvoorstelbare invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de psychotherapie zoals wij die nu kennen. De geschiedenis van het analytisch behandelingskader is een deel van deze ontwikkeling, waarbij nieuwe ontdekkingen, nieuwe theoretische inzichten en nieuwe therapeutische technieken in een vrij hoog tempo op elkaar volgden. Theorie en techniek hebben elkaar daarbij sterk beïnvloed. Het ontstaan van het analytische behandelingskader kan dan ook niet beschreven worden zonder aandacht te besteden aan de ontwikkeling van theorie en techniek. Eén van de bijzonderheden van de psychoanalyse is dat de fundamenteën zijn gelegd door één man, Sigmund Freud. Hierdoor is de beschrijving van het ontstaan van het analytisch behandelingskader in feite een beschrijving van Freuds

ontwikkeling tot psychoanalyticus. Het spreekt vanzelf dat een zo complex onderwerp als de vroege ontwikkeling van de psychoanalyse niet volledig in enkele pagina's is te beschrijven. Dat is ook niet de bedoeling van deze paragraaf, die slechts een schets geeft van de ontstaansgeschiedenis van het analytisch kader en de liggende positie in het bijzonder. In paragraaf 2.3. worden de voornaamste gezichtspunten ten aanzien van de liggende en zittende positie na Freud beschreven.

2.2. De liggende positie in de psychoanalyse

Toen Freud in 1886 met zijn praktijk begon, deed hij dat vooral om financiële redenen. Hij was toen al een bekend onderzoeker in de neuroanatomie, maar dat was een slechte bron van inkomsten. Hij verkeerde als Jood bovendien in een nadelige positie voor het opbouwen van een academische carrière. Zijn leermeester, Brücke, had Freud in 1882 geadviseerd het onderzoek op te geven en een financieel aantrekkelijker loopbaan als praktizerend medicus op te bouwen. Freud volgde deze raad op en trad in dienst van het Allgemeines Krankenhaus in Wenen om klinische ervaring op te doen. In de drie jaar dat Freud daar werkte, heeft hij ook assistentschappen bij interne geneeskunde en psychiatrie gehad en was hij enige tijd verbonden aan een privékliniek. In deze periode maakt hij ook kennis met hypnose. In zijn vrije tijd bleef Freud onderzoek doen, waardoor hij in 1885 een privé-docentschap aan de universiteit kreeg. (gegevens ontleend aan: Ellenberger, 1970; Gay, 1988; Jones, 1969; Schur, 1973; Sulloway, 1979)

Freud was goed bevriend met Josef Breuer, een bekende Weense arts. Deze vertelde hem over zijn patiënte Anna O., die hij van 1880 tot 1882 behandelde wegens hysterische klachten. Alhoewel Freud zeer geïnteresseerd was in Breuers ervaringen, bleef de neuroanatomie zijn grote interesse. Toen hij in het kader van zijn privé-docentschap een studiereis kon maken, koos hij dan ook voor het Parijse ziekenhuis, de Salpêtrière, toen het mekka van de neurologie, met aan het hoofd de beroemde Jean-Martin Charcot. Freud bleef ruim vier maanden in Parijs en hield zich vooral bezig met neuroanatomie. De colleges en demonstraties waar Charcot hysterische patiënten behandelde met hypnose, maakten grote indruk op Freud en wekten zijn belangstelling voor de pathologie en de daarvoor bestemde therapie. Eén van de belangrijke nieuwe inzichten die Freud verkreeg, was dat de psychologie een rol speelde in de histerie, wat ook de neurologische oorzaken mochten zijn. Charcot demonstreerde dit door met hypnose bij normale mensen symptomen op te roepen, die identiek waren aan die van hysterici. Deze symptomen waren met hypnose ook weer ongedaan te maken. Charcot maakte van histerie, dat toen beschouwd werd als simulatie, inbeelding of een vreemde ziekte

aan de baarmoeder (met als therapie extirpatie van de baarmoeder), een neurologische ziekte met een psychische oorzaak. Halverwege zijn verblijf in Parijs besloot Freud de neuroanatomie te verlaten en zich toe te leggen op de klinische neurologie, zoals de psychiatrie toen heette. Dat Charcots invloed hierbij zeer belangrijk is geweest, blijkt uit het volgende citaat:

"Charcot, der einer der grössten Ärzte, ein genial nüchterner Mensch ist, reisst meine Ansichten u. Absichten einfach um. Nach manchen Vorlesungen gehe ich fort wie aus Notre Dame, mit neuen Empfindungen von Volkommenen. Aber es greift mich an; wenn ich von ihm weggehe, habe ich gar keine Lust mehr meine eigenen dummen Sachen zu machen" Brief aan Martha Bernays van oktober 1885, overgenomen uit Jones (1969)

Het is niet bekend hoeveel klinische ervaring Freud had toen hij met zijn praktijk begon. Theoretisch was hij op de hoogte; in 1886 vertaalde hij de lezingen van Charcot en hield hij enkele lezingen over hystérie en hypnose. Toen hij in het voorjaar van 1886 zijn praktijk opende, bevond er zich onder zijn patiënten een grote groep neurotici. Theoretisch waarschijnlijk beter toegerust dan praktisch, begon hij te zoeken naar behandelingsmethoden voor deze groep. De behandelingen bestonden toen vooral uit electrotherapie, baden en massage. Hypnose was een zeer omstreden methode, die slechts door enkelen werd toegepast. In 1883 had Freud een patiënt van Breuer overgenomen, toen deze op vakantie was en hem met electriciteit behandeld. In zijn eerste anderhalf jaar als praktizerend arts gebruikte Freud vooral electrotherapie, maar ook baden en massage. Alhoewel hij pas in de negentiger jaren definitief afstand deed van electrotherapie, werd hem al snel duidelijk dat deze methode geen duurzaam effect had.

Vanaf het begin van zijn praktijk heeft Freud zich, al was het waarschijnlijk spaarzaam, bediend van hypnose. Hierbij suggereerde de arts dat, als de patiënt wakker werd uit zijn trance, het symptoom verdwenen zou zijn. In 1887 werd dit zijn voornaamste therapeutisch middel. De situatie tijdens hypnose was dat de patiënt, liggend op een bank, zich trachtte te ontspannen, terwijl de hypnotiseur ernaast zat. Aanvankelijk was Freud enthousiast over hypnose:

"Sonst aber war die Arbeit mit der Hypnose wirklich verführerisch. Man hatte zum erstenmal das Gefühl seiner Ohnmacht überwunden, der Ruf des Wundertäters war sehr smeichelhaft."(S. Freud, 1925, pag. 41)

In tweede instantie bleken er toch wel bedenkingen te zijn. Zo bleek de hypnotische techniek niet op alle patiënten toepasbaar te zijn. Sommigen waren niet te hypnotiseren, anderen slechts gedeeltelijk. Bovendien bleek ook het effect van de posthypnotische suggestie niet altijd even duurzaam te zijn. Freud weet dit aan zijn techniek en besloot deze te verbeteren. Met dit doel ging hij in de zomer van 1889 naar Nancy waar Liebault en Bernheim zeer goede resultaten behaalden met suggestieve methoden, zowel met als zonder gebruik van hypnose. Deze ervaring zou later zeer waardevol blijken toen Freud een alternatief voor de hypnose zocht. In Nancy bleek ook dat Bernheim niet altijd even succesvol was. Waarschijnlijk is dit voor Freud reden geweest om verder te zoeken naar andere methoden. Een andere reden was dat Freud steeds meer geïnteresseerd raakte in de etiologie van hysterische symptomen. Voor onderzoek hiernaar was hypnose niet de geschikste methode omdat het in feite een automatisch verlopend proces is, waarbij geen enkel inzicht over oorzaken gewonnen kan worden.

Breuer had een therapeutische methode ontwikkeld waarbij hij hypnose niet gebruikte om door de posthypnotische suggestie te genezen, maar om de amnesie, waar alle hysterische patiënten aan leden, op te heffen. Hij probeerde door middel van hypnose vergeten gebeurtenissen uit het verleden van de patiënt op te sporen. Deze vergeten gebeurtenissen met de bijbehorende affecten zouden de oorzaak van de hysterie zijn en het weer in herinnering brengen van deze gebeurtenissen en het verwoorden van de affecten, zou een cathartische werking hebben. De functie van de hypnose veranderde dus van symptoombestrijding naar materiaalproductie. Breuer paste deze methode al in 1880 toe. Het grote voordeel was dat de cathartische methode minder afhankelijk was van suggestie. Bovendien werd de hypnose slechts een deel van de tijd toegepast en zonder posthypnotische suggestie, zodat de therapeut meer contact had met het bewustzijn van de patiënt. Breuers methode was dus ook geschikt voor onderzoek naar de etiologie van de symptomen.

In het behandelingskader veranderde niet veel; de patiënt bleef liggen en de arts zat erachter. De eerste keer dat Freud deze methode toepaste, was in het geval van Emmy von N., in voorjaar 1889. Het beviel hem goed en zou veel opleveren:

"Dies Verfahren (cathartische methode, R.W.) schien nicht nur wirksamer als das bloss suggestive Gebot oder Verbot, es befriedigte auch die Wissbegierde des Arztes der doch ein Recht hatte, etwas von der Herkunft des Phänomens zu erfahren, das er durch die monotone suggestive Prozedur aufzuheben strebte." (S.Freud, 1925, pag. 43)

Het is niet zo dat Freud vanaf 1889 uitsluitend de cathartische methode gebruikte, tijdens de

behandeling van N. gebruikte hij ook massage en schreef hij baden en rust voor. Zowel deze als latere overgangen in techniek zijn vloeiend geweest. In de tijd dat Freud deze methode gebruikte, heeft hij deze gewoonlijk gecombineerd met een ligkuur met de bedoeling om de concentratie van de patiënt te verhogen en storende indrukken tijdens de therapie te vermijden; een belangrijk kenmerk van het latere analytische behandelingskader.

De nieuwe methode leverde veel nieuwe inzichten op die later in 'Studien über Hysterie' (S. Freud, 1895) werden gepubliceerd. De traumatogene theorie die hysterische symptomen beschouwde als conversies van de affecten die bij vergeten traumata hoorden, is vooral Breuers werk. Freud en Breuer verschilden van mening wat betreft de etiologie van de hysterie. Breuer had een onduidelijke theorie over hypnoïde toestanden die zich in het bewustzijn drongen, terwijl Freuds theorie uitging van een sexueel moment dat afgeweerd moest worden.

Freud gebruikte de cathartische methode tot 1892. De methode was een enorme verbetering geweest in vergelijking met de hypnose, maar bleek, weliswaar in mindere mate, dezelfde nadelen te hebben. Om het onderliggende mechanisme bij de hysterie te kunnen onderzoeken, werd nog teveel bedekt en onzichtbaar gemaakt door de hypnose. Ook waren er patiënten die niet hypnotiseerbaar bleken. In zo'n geval werd een patiënt meestal verwezen, omdat hypnose het krachtigste en dus ook laatste instrument was. Toen dit Freud in 1892 overkwam met Elizabeth von R., besloot hij anders. Hij brak de behandeling niet af en kwam daarmee in een positie die hem noodzaakte een andere methode te vinden, waarmee hij de hypnose kon vervangen:

"Es schien nicht leicht, sie (de hypnose, R.W.) darin zu ersetzen. In dieser Verlegenheit kam mir die Erinnerung an ein Experiment zu Hilfe, das ich oft bei Bernheim mitangesehen hatte. Wenn die Versuchsperson aus dem Sonambulismus erwachte, schien sie jede Erinnerung an die Vorfälle während dieses Zustands verloren zu haben. Aber Bernheim behauptete, sie wisse es doch, und wenn er sie aufforderte, sich zu erinnern, wenn er beteuerte, sie wisse alles, sie solle es doch nur sagen, und ihr dabei noch die Hand auf die Stirn legte, so kamen die vergessenen Erinnerungen wirklich wieder, zuerst zögernd, und dann im Strome und in voller Klarheit. Ich beschloss, es ebenso zu machen" (S.Freud, 1925, pag. 53)

Bij deze methode ging het ongeveer als volgt toe: de patiënt die met gesloten ogen op een bank lag, werd gevraagd de aandacht op een bepaald symptoom te richten en alle omstandigheden die met het ontstaan van het symptoom te maken hadden in de herinnering

te roepen. Als de gedachtenstroom stokte, begon Freud aan te dringen (Drängen) : "U weet het toch; zegt u het nu maar; het zal u zo te binnen schieten; ed. Vaak was dit niet voldoende om de productie op gang te krijgen en maakte Freud gebruik van een kleine technische kunstgreep, zoals hij het zelf noemde. In de onderstaande beschrijving hiervan is de vrije associatie als methode al duidelijk te herkennen:

"Ich teilte dem Kranken mit, dass ich im nächsten Momente einen Druck auf seine Stirne ausüben werde, versicherte ihm, dass er während dieses ganzes Druckes eine Erinnerung als Bild vor sich sehen oder als Einfall in Gedanken haben werde, und verpflichtete ihn dazu, dieses Bild oder diesen Einfall mir mitzuteilen, was immer das sein möge. Er dürfe es nicht vor sich behalten, weil er etwa meine, es sei nicht das Gesuchte, das Richtige, oder weil es ihm unangenehm sei, es zu sagen. Keine Kritik, keine Zurückhaltung, weder aus Affekt noch aus Geringschätzung! Nur so könnten wir das Gesuchte finden, so fänden wir es aber unfehlbar. Dann drücke ich für ein paar Sekunden auf die Stirn des vor mir liegenden Kranken, lasse sie frei und frage ruhigen Tones, als ob eine Enttäuschung ausgeschlossen wäre: 'Was haben Sie gesehen?', oder: 'Was ist Ihnen eingefallen?'" (S. Freud, 1895, pag. 270)

Het gebruik van het 'Drängen und Drücken' was niet alleen een therapeutisch succes, het bood Freud ook meer mogelijkheid om de etiologie en mechanismen van de hysterie te onderzoeken. Zoals hij al vermoedde, had de hypnose een krachtenspel bedekt, dat zich nu onthulde en toegankelijk werd voor studie. Hoe vruchtbaar deze methode voor onderzoek was, blijkt uit de al vergevorderde theorie zoals Freud die in 1895, drie jaar na het verlaten van de hypnose, opschreef in de 'Studien über Hysterie'. De belangrijkste ontdekking die Freud in die tijd maakte, was die van de weerstand:

"....., und da dieses Drängen mich anstrengung kostete und mir die Deutung nahelegte, ich hätte einen Widerstand zu überwinden, so setzte sich mir der Sachverhalt ohneweiteres in die Theorie um, dass ich durch meine psychische Arbeit eine psychische Kraft bei dem Patienten zu überwinden habe, die sich dem Bewusstwerden (Erinnern) der pathogenen Vorstellungen widersetzt. Ein neues Verständnis schien mir nun zu eröffnen, als mir einfiel, dies dürfte wohl dieselbe psychische Kraft sein, die bei der Entstehung des hysterischen Symptoms mitgewirkt und damals das Bewusstwerden der pathogenen Vorstellung verhindert habe." (S.Freud, 1895, pag. 268)

Niet herinneren is niet willen herinneren. Vooralsnog werd weerstand als obstakel gezien. Het 'Drängen en Drücken' kon de weerstand opheffen, maar net als bij de hypnose en de cathartische methode, bleek het effect vaak tijdelijk.

In 'Studien über Hysterie' zijn naast de weerstand ook al aanzetten te vinden voor latere ideeën: het belang van dromen; het topografische model; enkele technische regels en ook de overdracht. Overdracht werd, net als weerstand, nog niet als informatiebron beschouwd. Freud onderkende het fenomeen, maar besteedde er niet veel aandacht aan omdat het geen schade berokkende aan de behandeling.

Dat deed weerstand wel en Freud bleef zijn techniek aanpassen. In de periode tussen 1892 en 1897 ontwikkelde de vrije associatie zich uit de methoden die Freud nog allemaal gebruikte: electriciteit, hypnose en 'Drängen und Drücken'. Een mijlpaal was een patiënte, Anna O., die zich niet kon concentreren door de voortdurende vragen van Freud. Toen Freud het vragen achterwege liet, werd hem de centrale rol die de censuur speelt duidelijker. Hij ging inzien dat weerstand meer is dan een obstakel: het biedt informatie over de aard en intensiteit van het verdrongene. Het werd dus zaak in plaats van de weerstand op te ruimen, hem te leren kennen en te begrijpen door de patiënt vrij te laten praten. Wanneer de vrije associatie zijn definitieve vorm kreeg, is niet duidelijk, maar niet veel later dan 1897. In 1904 beschrijft Freud, in de derde persoon, zijn nieuwe methode:

"Er behandelt gegenwärtig seine Kranken, indem er sie ohne andersartige Beeinflussung eine bequeme Rückenlage auf einem Ruhebett einnehmen lässt, während er selbst, ihrem Anblick entzogen, auf einem Stuhle hinter ihnen sitzt. Auch den Verschluss der Augen fordert er von ihnen nicht und vermeidet jede Berührung sowie jede andere Prozedur, die an Hypnose mahnen könnte. Eine solche Sitzung verläuft also wie ein Gespräch zwischen zwei gleich wachen Personen, von denen die eine sich jede Muskelanstrengung und jede ablenkenden Sinneseindruck erspart, die sie in der Konzentration ihrer Aufmerksamkeit auf ihre eigene seelische Tätigkeit stören könnten."

en een alinea verder over de vrije associatie:

"Um sich dieser Einfälle zu bemächtigen, fordert er die Kranken auf, sich in ihren Mitteilungen gehen zu lassen, 'wie man es etwa in einem Gespräche tut, bei welchem man aus Hundertsten in das Tausendste gerät'. Er schärft ihnen, ehe er sie zur detaillierten Erzählung ihrer Krankengeschichte auffordert, ein, alles mit zu sagen, was ihnen dabei durch den Kopf geht, auch wenn sie meinen, es sei unwichtig, oder es gehöre

nicht dazu, oder es sei unsinnig. Mit besonderem Nachdrucke aber wird von ihnen verlangt, dass sie keinen Gedanken oder Einfall darum von der Mitteilung ausschliessen, weil ihnen dies Mitteilung beschämend oder peinlich ist." (S. Freud, 1904, pag. 5-6)

De vrije associatie wordt in deze vorm nog steeds toegepast. Het behandelingskader, zoals dit beschreven wordt in het eerste citaat, is duidelijk afgestemd op de functie van de vrije associatie; de patiënt zo ongestoord en ontspannen mogelijk laten vertellen wat er op komt. Ook het eerste citaat is nog geheel van toepassing op de hedendaagse praktijk. In deze tekst valt op dat Freud achter de patiënt zit. Waarschijnlijk zat hij in een eerder stadium naast de patiënt. De Wolfman, een patiënt van Freud, schrijft over een gesprek waarin Freud hem vertelde dat hij oorspronkelijk aan het voeteneind van de bank zat. Toen een vrouwelijke patiënte deze positie gebruikte om Freud op alle mogelijke en onmogelijke manieren te verleiden, verhuisde Freud, om iets dergelijks in de toekomst te voorkomen, van het voeteneind naar het hoofdeind van de bank (De Wolfman & S.Freud, 1972, pag 171). Verder is opmerkelijk dat de patiënt de ogen niet meer hoeft te sluiten. Dit was regel tijdens hypnose en is nog terug te vinden in de 'Traumdeutung' (S. Freud, 1900. pag. 105). Hieruit blijkt ook dat de patiënt wakker moest zijn en niet in een veranderde bewustzijnstoestand zoals bij hypnose. Mogelijk hangt deze verandering samen met de verandering van het voeteneind naar het hoofdeind.

Over Freuds werkwijze tussen 1897 en 1911, het jaar waarin hij het eerste artikel over techniek publiceert, is niet veel bekend. Dit is een periode van grote ontdekkingen; via zijn zelfanalyse kwam hij op het spoor van het oedipuscomplex en de infantiele sexualiteit; in 1900 verscheen de 'Traumdeutung'; in 1901 'Zur Psychopathologie des Alltagslebens' en in 1905 'Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie'. Voor de klinische praktijk en het behandelingskader is vooral de ontdekking van de overdracht van enorme betekenis geweest. Zoals gezegd zijn er voorlopers van overdracht te vinden in de 'Studien über Hysterie', waar de overdracht beschreven wordt als gevolg van een 'falsche Verknüpfung'. In zijn uiteindelijke vorm komt overdracht voor in de gevalsbeschrijving van Dora (S. Freud, 1905). De publicatiedatum is misleidend; de behandeling eindigde in december 1899 en Freud schrijft in het voorwoord dat het manuscript na veertien dagen klaar was. Aangenomen kan dus worden dat hem in 1900 de theoretische en praktische betekenis al duidelijk was;

"Was sind die Übertragungen? Er sind Neuauflagen, Nachbildungen von den Regungen und Phantasien, die während des Vordringens der Analyse erweckt und bewusst gemacht werden sollen, mit einer für die Gattung charakteristischen Ersetzung einer früheren

Person durch die Person des Arztes. Um es anders zu sagen: eine ganze Reihe früherer Erlebnisse wird nicht als vergangenen, sondern als aktuelle Beziehung zur Person des Arztes wieder lebendig." (S. Freud, 1905, pag. 279)

Met de introductie van overdracht als één van de twee therapeutische instrumenten verandert er niets aan het behandelingskader; het is zelfs uitstekend geschikt voor de analyse van de overdracht. Het liggen en het niet kunnen zien van de analyticus, bevordert de regressie, waardoor een overdrachtsneurose zich kan ontwikkelen. Door de visuele deprivatie wordt de realiteit teruggedrongen en ontstaat er meer ruimte voor fantasie en overdracht. Door het meer op de voorgrond treden van het proces van de behandeling, wordt een ander, nog niet eerder genoemd, maar cruciaal aspect van het behandelingskader van belang; de frequentie van de zittingen.

Om een analytisch proces, waarin de overdracht zich kan ontwikkelen, op gang te krijgen en te houden, is een hoge frequentie van de zittingen nodig. We weten dat Freud zijn patiënten zes keer per week zag, 55 minuten per keer. Het is niet bekend wanneer hij hiermee begonnen is. Rond zijn 65e jaar veranderde hij van zes naar vijf keer in de week. Volgens Roazen (1971) had dit een toevallige oorzaak. Freud had zes patiënten aangenomen, maar bleek slechts plaats voor vijf te hebben. Pogingen om één van de zes te verwijzen, mislukten, zodat hij een andere oplossing moest vinden. Deze kwam van dochter Anna, die voorstelde dat vijf patiënten elk één uur afstonden, zodat er voor de zesde patiënt ook vijf uren beschikbaar waren. Het waarborgen van de continuïteit door een hoge frequentie met vaste tijden en weinig onderbrekingen, is tot op heden één van de meest kenmerkende aspecten van het behandelingskader en van de psychoanalyse als geheel. Het is zeker ook één van de meest essentiële verschillen met psychotherapie.

Het behandelingskader, en met name de liggende positie, is het enige overblijfsel uit de hypnoseperiode. Techniek en theorie zijn sindsdien geheel veranderd. De liggende positie bleek zeer geschikt voor zowel de vrije associatie, het analyseren van de weerstand en overdracht, als het uitschakelen van de motoriek waardoor het lichamelijk handelen zoveel mogelijk werd beperkt. Deze geschiktheid geldt nog steeds, ook na object-relatie theorie, ego psychologie, self psychologie en andere innovaties. Enkele redenen daarvoor zijn al genoemd. Freud noemde ook nog een persoonlijk reden, die waarschijnlijk veel analytici met hem delen:

"Diese Veranstaltung hat einen historischen Sinn, sie ist der Rest der hypnotischen Behandlung, aus welcher sich die Psychoanalyse entwickelt hat. Sie verdient aber aus mehreren Gründen festgehalten zu werden. Zunächst wegen eines persönlichen Motivs,

das aber andere mit mir teilen mögen. Ich vertrage es nicht, acht Stunden täglich (oder länger) von anderen angestarrt zu werden. Da ich mich während des Zuhörens selbst dem Ablauf meiner unbewussten Gedanken überlasse, will ich nicht, dass meine Mienen dem Patienten Stoff zu Deutungen geben oder ihn in seinen Mitteilungen beeinflussen". (S. Freud, 1913, pag. 467)

2.3. Gezichtspunten na Freud.

Na Freud hebben vanuit de psychoanalyse vele auteurs de liggende positie verder beargumenteerd. De argumenten voor de liggende positie zijn grofweg in drie categorieën te verdelen: visuele deprivatie; relaxatie door het stilleggen van de motoriek; bevorderen van de regressie.

De visuele deprivatie heeft twee kanten; de patiënt kan de analyticus niet zien en de analyticus kan niet gezien worden. Het eerste aspect houdt in dat de patiënt niet wordt gestoord door hetgeen hij visueel meent waar te nemen aan de analyticus. Kubie beschrijft het als volgt:

"When a patient is face to face with the psychoanalyst, it is inevitable that he will respond continually to the analyst's facial expressions and gestures. Whether the analyst shows his feelings in his expression or whether he maintains a stony immobility, the watchful patient will find meanings in his stance. This introduces distorting external impressions into a stream of thought that is most useful when it proceeds spontaneously from the patient's inner psychic life". (Kubie, 1975, pag. 83)

Het tweede aspect, het niet gezien worden van de analyticus, werd al door Freud genoemd. Chessick zegt hierover:

"No matter how relaxed we are with our patients, they often will not let us forget our personal facial expressions, body postures, and quirks, and even though we are comfortable with ourselves it is ridiculous to argue that being stared at all day does not produce an instinctive guarding response that definitely does take energy and impair concentration". (Chessick, 1971, pag 308)

Het niet kunnen zien en niet gezien worden geeft dus zowel de analyticus als de patiënt meer

mogelijkheid tot concentratie. Een ander voordeel van de liggende positie is dat de patiënt niet de analyticus, maar de analyticus wel de patiënt kan zien; zowel zijn houding als in beperkte mate zijn gezichtsuitdrukking. Kubie (1975) noemt dit als reden voor het liggen in plaats van afgewend zitten. Naast de voordelen van kijken zonder gezien te worden, noemt Greenson (1978) als gevaar dat deze positie teveel tegemoet kan komen aan de neurotische trekken van de analyticus. Hij meent dat de 'verborgen' positie achter de bank het beroep van analyticus voor velen aantrekkelijk maakt.

Motorische relaxatie door het liggen op een bank is één van de oudste therapeutische methoden. Het achterliggende idee is dat fysiologische ontspanning leidt tot psychische ontspanning. In psychoanalyse zou fysiologische regressie de psychische regressie bevorderen, waardoor het uiten van gevoelens liggend makkelijker zou zijn. Stern zegt hierover:

"In a reclining position a person's pulse is likely to slow down, the body musculature tends to become more flaccid, and the breathing is likely to become slower, deeper, and more even. With this usually comes a relaxation that assists the entire process of awareness so that the patient becomes more alert than he normally is to feelings, thoughts, and his own words". (Stern, 1978, pag. 107)

Later schrijft Stern (pag 109) dat alhoewel de liggende positie bedoeld is als een optimale voorwaarde voor relaxatie, het ook de exploratie mogelijk maakt van de gevoelens die deze relaxatie belemmeren.

Het bevorderen van de regressie omvat in feite ook de vorige twee categorieën. Experimenteel onderzoek heeft aangetoond dat proefpersonen die visueel en auditief gedepriveerd worden, intensiever innerlijke prikkels waarnemen of zelfs gaan hallucineren (Zuckerman ea., 1968). Voor de klinische situatie omschrijft Stern het als volgt:

"The passivity on the couch, the exclusion of sounds -except for the patient's own voice and, less frequently, the analyst's- and the lack of any variable visual stimuli presumably serve to heighten the perception of internal awareness of thoughts and feelings." (Stern, 1978, pag. 81)

De liggende positie, met de onzichtbare analyticus en de sensorische deprivatie, bevorderen sterk de regressie. De fantasie en de projecties daarvan nemen toe, terwijl de meer rationele processen afnemen. Volgens Spitz (1956) komt de patiënt in een toestand die een mengeling is van fantasie en werkelijkheid en die door een gebrek aan externe stimulatie lijkt op een

narcistische positie. De patiënt wordt min of meer objectloos en is geheel met zichzelf bezig. Greenacre (1971) meent dat deze situatie, in combinatie met de hulpbehoefte van de patiënt en de deskundigheid van de analyticus, de patiënt uitnodigt tot regressie naar een vorm van infantiele afhankelijkheid die doet denken aan de moeder-kind relatie in de eerste levensmaanden.

Bovenstaande geeft de voornaamste argumenten weer voor de liggende positie in de psychoanalyse. Hierbij aansluitend meent Kubie:

"In spite of these considerations, however, the use of the couch is not indispensable. For various reasons some patients become completely blocked if they lie down. Some become panicky or depressed. In such cases the difficulty has to be analyzed before the couch can be used helpfully. Consequently, some patients vary between sitting up, walking around, and the couch. It is probably true, however, that the ability to produce free associations fluently while on the couch is a fairly reliable index of analytic progress, and I would never feel entirely secure about an analysis in which the patient had never been able to use the couch". (Kubie, 1975, pag. 84)

Naar Kubie's mening is de bank en daarmee de liggende positie dus niet onmisbaar en kan er ook zittend of zelfs lopend worden geanalyseerd. Hoewel hierover verschillend wordt gedacht, wordt de liggende positie over het algemeen wel beschouwd als de preferente positie als het gaat om langdurige, intensieve behandelingen. Robertiello (1967) ziet echter het gebruik van de bank als belemmerend voor het contact tussen analyticus en patiënt en stelt voor deze af te schaffen. Fromm - Reichmann (1950) is dezelfde mening toegedaan. In navolging van Ferenczi pleit zij voor een actievere analyticus, die naar haar idee vis à vis meer kan bereiken dan wanneer hij achter de bank zit. Zij meent dat de positie achter de bank teveel mogelijkheid biedt voor afwezigheid en zelfs slapen van de analyticus. Al kort na W.O.1 experimenteerde Ferenczi (1920) met de zittende positie in zijn actieve methode voor psychoanalyse. Ook A. Adler heeft na de breuk met Freud afgezien van het gebruik van de bank. De Adleriaanse therapeut zit vis à vis en Adler benadrukte dat de stoelen gelijk moesten zijn wat betreft hoogte, vorm en grootte (Ellenberger, 1970). In de literatuur na W.O.2 komt het principe van gelijkwaardigheid als argument voor de zittende positie bij meer auteurs voor. G. Adler zegt hierover:

"The analyst is exposed, and exposes himself deliberately, to the observing and scrutinizing view of the patient. Thus he is immediately on the same plane with the

patient and therefore, symbolically and practically, much more part and partner of a mutual relationship". (G. Adler, 1967, pag. 344)

Langs (1973) is de enige auteur die meer dan enkele regels wijdt aan het onderwerp. Hij schrijft over de zittende positie:

"The face-to-face setting actually provides the patient with an anchor in reality and helps reduce the likelihood of untoward regressive episodes, especially of an iatrogenic nature".

en vier regels verder:

"It aids the patient in reconstituting object-relatedness and other ego functions, including reality testing and contact, when this is needed. At the same time, this setting amply permits the appearance and analysis of regressive material. It may limit the depth of such work, but not to the extent that the outcome of therapy is endangered. Its useful aspects seem to outweigh any possible limitations." (Langs, 1973, pag. 177 - 178)

Als argumenten voor de zittende positie worden dus genoemd: 1. gelijkwaardigheid; 2. de grote invloed van de realiteit waardoor schadelijke regressie wordt voorkomen; en 3. stimulering van Ik-functies als contactname en realiteitstoetsing. Over de keuze tussen de liggende en zittende positie zijn de meningen verdeeld. Hierboven is al beschreven dat, op enkele uitzonderingen na, in psychoanalyse de liggende houding preferent is, maar niet absoluut noodzakelijk. Langs (1973) raadt het gebruik van de bank in psychotherapie sterk af en waarschuwt voor de gevaren, zeker bij onvoldoende opgeleide therapeuten. Chessick zegt hierover:

"In general, it is an unwise procedure to use the couch in intensive psychotherapy unless the therapist is quite experienced, has had considerable training, and has definite reasons for doing so. Part of this is determined by what the goals of therapy are. The more extensive the goals and the better the ego strength of the patient, the more general indication there is to use the couch. But most patients in intensive psychotherapy should be started out on a face-to-face basis." (Chessick, 1974, pag. 121)

Pierloot en Thiel (1986) en Brown en Pedder (1980) gaan er van uit dat in principe in psychoanalyse de bank wordt gebruikt en in psychotherapie de vis à vis opstelling. Tarachow en Stein sluiten het gebruik van de bank in psychotherapie niet uit:

"The question of whether a patient should sit up facing the therapist or lie down on the couch is important here. Obviously, lying down on the couch has certain meanings to certain patients. Again, the decision will be based upon what is most useful to the patient, and a certain flexibility should be permitted to the patient, since with some patients, even those treated by psychoanalytic psychotherapy, it is easier for them to verbalize, particularly aggressive material, when they are not facing the therapist." (Tarachow & Stein, 1967, pag. 485)

Samenvattend kan gezegd worden dat de grote lijn in bovengenoemde standpunten is dat de zittende positie vaker gebruikt wordt naarmate de frequentie van de behandeling en de therapiedoelen beperkter zijn en de Ik-sterkte van de patiënt geringer. De liggende positie wordt vaker gekozen als de frequentie hoger is, de behandeldoelen hoger gesteld zijn en de Ik-sterkte relatief groot. Dat ook op dit laatste punt uitzonderingen zijn, blijkt uit het werk van o.a. Chessick (1971), Boyer (1966) en Spotnitz (1969) die de liggende positie juist aanbevelen voor respectievelijk: bepaalde borderline, psychotische en schizofrene patiënten.

3. Verkenning van de literatuur: Vrije Associatie

3.1. Inleiding

Vrije associatie is één van de centrale concepten in de psychoanalyse. Het wordt veel genoemd in titels van boeken en artikelen, maar is nauwelijks systematisch beschreven. Het eerste en tot nu toe enige overzichtsartikel is pas in 1979 gepubliceerd (Mahony, 1979). In de handboeken wordt vrije associatie vaak summier behandeld. Een reden hiervoor is vermoedelijk dat het een onduidelijk omschreven concept is, waar veel onder kan worden verstaan. Bovendien hebben in de ontwikkeling van de psychoanalytische theorie de begrippen overdracht en tegenoverdracht veel meer belangstelling gekregen, waardoor de centrale plaats die de vrije associatie bij Freud had, deels verloren is gegaan. Een auteur die de vrije associatie deze centrale rol weer teruggeeft is A. Kris (1982), waarover later meer.

Over vrije associatie valt dus heel wat te zeggen. Dit hoofdstuk probeert hiervan een overzicht te geven. In paragraaf 3.2. wordt kort ingegaan op de historie. Paragraaf 3.3. behandelt de verschillende zienswijzen ten aanzien van de functie van vrije associatie voor de behandeling, terwijl de relatie tussen weerstand en vrije associatie in paragraaf 3.4. wordt beschreven. De grenzen van vrije associatie zijn het onderwerp in paragraaf 3.5.

Een opmerking vooraf: Vaak worden de begrippen vrije associatie en grondregel door elkaar, als waren ze elkaars synoniem, gebruikt. Toch is er een essentieel verschil. De term vrije associatie verwijst naar de methode om spontaan alles te zeggen wat invalt, terwijl de grondregel het gebruik van de methode in de behandeling voorschrijft.

3.2. Historie

In paragraaf 2.2. wordt de ontwikkeling van hypnose via een soort 'geleide associatie' naar vrije associatie beschreven. Het bezwaar van hypnose was dat hiermee de overdracht en de weerstand, het psychisch krachten spel waar Freud zo in geïnteresseerd was, verborgen bleef. De ontdekking van de vrije associatie noemt Jones (1969) één van de twee grote daden van Freud. Freud zelf markeerde het begin van de psychoanalyse met de overgang van hypnose naar vrije associatie (S. Freud, 1923).

De geschiedenis van de vrije associatie begint echter niet met de psychoanalyse. Verschillende

auteurs (Menninger, 1973; Trosman, 1969) beschrijven dat de oude Grieken al bekend waren met een procedure die veel weg had van vrij associëren. Freud zelf (S. Freud, 1920) noemt als voorlopers in de literatuur Schiller, Wilkinson en Börne. Bij deze laatste gaat het om een kort opstel waarin als methode voor het schrijven van proza wordt aangeraden om alles spontaan op te schrijven dat in gedachten komt. Als Freud vierenzestig jaar is, wordt hij door een collega op dit opstel gewezen. Naar aanleiding hiervan herinnert hij zich dan dat hij dit werk gekregen heeft in zijn veertiende levensjaar en het zelfs nog in zijn bezit heeft. Hij heeft dus als kind al kennis genomen van deze methode om zo spontaan mogelijk te schrijven en realiseert zich dat dit mogelijk onbewust heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de vrije associatie. Fijnzinnig schrijft Freud dan dat achter de schijnbare originaliteit een deel cryptomnesie vermoed mag worden. Francis Galton beschreef in 1879 zijn associatie methode, die zowel qua procedure als resultaten zeer sterk overeenkomt met de vrije associatie van Freud (Zilboorg, 1952). Kortom, het idee om de gedachten de vrije loop te laten en dat deze invallen betekenis en structuur hebben, is ouder dan Freud. Freud was degene die gesystematiseerd hiervan gebruik heeft gemaakt om meer te kunnen begrijpen van de neurosen.

De overgang van de suggestieve technieken (hypnose, cathartische en drukmethode; zie paragraaf 2.2.) naar de vrije associatie is niet precies te dateren. In de Traumdeutung, verschenen in 1900 maar geschreven in 1895, schrijft Freud over de psychische voorbereiding op de droomduiding:

"Man sagt ihm also, der Erfolg der Psychoanalyse hänge davon ab, dass er alles beachtet und mitteilt, was ihm durch den Sinn geht, und nicht etwa sich verleiten lässt, den einen Einfall zu unterdrücken, weil er ihm unwichtig oder nicht zum Thema gehörig, den anderen, weil er ihm unsinnig erscheint. Er müsse sich völlig unparteiisch gegen seine Einfälle verhalten; denn gerade an der Kritik läge es, wenn es ihm sonst nicht gelänge, die gesuchte Auflösung des Traums, der Zwangsidee u. dgl. zu finden." (S. Freud, 1900, pag. 105)

Hier is dus al duidelijk sprake van de vrije associatie methode. Bij het verlaten van hypnose ten gunste van vrije associatie speelde Freuds vertrouwen in het gedetermineerd zijn van het psychische een grote rol (S. Freud, 1923). De aanname dat alle invallen die een patiënt heeft bij een bepaalde gedachte ook samenhangen met deze gedachte, maakte de methode om al deze invallen zo spontaan mogelijk te vertellen zinvol. Anders gezegd, als niet alle psychische inhouden betekenis hebben en bepaald zijn door achterliggende psychische inhouden, is vrije

associatie niet meer dan lukraak praten. Freuds overtuiging was dat lukraak praten, nooit echt lukraak is.

Coltrera en Ross (1967) wijzen op het vaak gehoorde misverstand dat vrije associatie, voortkomend uit de cathartische methode, in feite een soort neo-cathartische methode is en de psychoanalyse een 'talking cure'. Wijd verbreid is ook nu nog het idee dat de essentie van psychotherapie het ontladen van geblokkeerd affect is. Hierbij wordt vergeten dat de suggestieve methoden niet vervangen zijn door vrije associatie alleen, maar door vrije associatie en duiding. Net als bij de hypnose, zoals deze door Breuer en Freud werd toegepast, is bij de vrije associatie het herinneren veel essentiëler dan het afreageren. De vrije associatie brengt niet het vergetene terug, maar wel het materiaal waaruit dit is af te leiden. De meest uitvoerige beschrijving van de vrije associatie methode door Freud is te vinden in een artikel over de techniek uit 1913, 'Zur Einleitung der Behandlung':

Noch eines, ehe Sie beginnen. Ihre Erzählung soll sich doch in einem Punkte von einer gewöhnlichen Konversation unterscheiden. Während Sie sonst mit Recht versuchen, in ihrer Darstellung den Faden des Zusammenhanges festzuhalten und alle störende Einfälle und Nebengedanken abweisen, um nicht, wie man sagt, aus dem Hundertsten ins Tausendste zu kommen, sollen Sie hier anders vorgehen. Sie werden beobachten, dass Ihnen während Ihrer Erzählung verschiedene Gedanken kommen, welche Sie mit gewissen kritischen Einwendungen zurückweisen möchten. Sie werden versucht sein, sich zu sagen: Dies oder jenes gehört nicht hieher, oder es ist ganz unwichtig, oder es ist unsinnig, man braucht es darum nicht zu sagen. Geben Sie dieser Kritik niemals nach und sagen Sie es trotzdem, ja gerade darum, weil Sie eine Abneigung dagegen verspüren. Den Grund für diese Vorschrift - eigentlich die einzige, die Sie befolgen sollen - werden Sie später erfahren und einsehen lernen. Sagen Sie also alles, was Ihnen durch den Sinn geht. Benehmen Sie sich so, wie zum Beispiel ein Reisender, der am Fensterplatze des Eisenbahnwagens sitzt und dem im Inneren Untergebrachten beschreibt, wie sich vor seinem Blicken die Aussicht verändert. Endlich vergessen Sie nie daran, das Sie volle Aufrichtigkeit versprochen haben, und gehen Sie nie über etwas hinweg, weil Ihnen dessen Mitteilung aus irgendeinem Grunde unangenehm ist." (S. Freud, 1913, pag. 468)

Voor de meeste analytici heeft deze formulering niets aan juistheid verloren. Opvallend is dat Freud de grondregel als een gebod formuleert. Tegenwoordig wordt de grondregel vaak als een raad gegeven. Van der Sterren deed het als volgt:

"Mijn ervaring heeft mij geleerd, dat de behandeling het best verloopt, als u zo rustig en ontspannen mogelijk op de bank gaat liggen, als u er op let wat er aan gedachten en gevoelens in u opkomt, en als u dan probeert dat allemaal te zeggen." (van der Sterren, 1975, pag. 148)

Van der Sterren schrijft verder dat de grondregel onmogelijk geheel kan worden nageleefd en noemt het daarom onzinnig en zelfs onmenselijk om van de patiënt iets te vragen, dat niemand kan opbrengen. Bovendien wordt op deze wijze de verantwoordelijkheid bij de patiënt gelegd en daar hoort deze ook, meent deze auteur. Deze versoepeling van de grondregel hangt mogelijk samen met de, in de inleiding al aangestipte, afgenomen betekenis van vrije associatie voor de behandeling. Aanvankelijk was de vrije associatie de bron waaruit al het materiaal kwam. Later kwamen daar overdracht en tegenoverdracht bij, waardoor de relatie tussen patiënt en analyticus steeds meer aandacht heeft gekregen. In de moderne literatuur lijken overdracht, tegenoverdracht en relatie steeds vaker de centrale begrippen te zijn, terwijl de vrije associatie naar de periferie verschuift. Zie bijvoorbeeld het handboek van Thomä en Kächele (1988) dat opent met ruim honderd pagina's over overdracht, tegenoverdracht en relatie, terwijl aan de vrije associatie vijf pagina's worden besteed. In één van de gesprekken met Sandler besteedt ook Anna Freud aandacht aan de veranderde houding ten aanzien van vrije associatie:

"At that time (1938, R.W.) there was much more insistence on free association than there is now, because it was really the task of the patient to free associate. Nowadays, for many analysts, to ask the patient to undertake free association represents an undue interference with his rights as a citizen, with his right to say what he wants to say, and to retain what he does not want to say. But at that time an analyst was entitled to give up a patient if he did not agree to free associate." (pag. 8)

en even verder:

"Nowadays the attitude toward free association is perhaps different because the analyst, I suppose, hopes that what free association will not bring in will be brought in by the transference. Only the transference is also subject to free association." (Sandler & A. Freud, 1985; pag. 10)

Anna Freud lijkt te zeggen dat er vroeger meer werd geassocieerd en dat minder genoeg

werd genomen met de bewuste weerstand. Er zijn aanwijzingen dat analytici vroeger meer naar invallen vroegen bij allerlei materiaal en dat tegenwoordig patiënten meer verhalen vertellen. In de literatuur is hier echter geen onderbouwing voor te vinden.

3.3. Functie

Over de betekenis van vrije associatie voor het psychoanalytisch proces, met andere woorden de functie die vrije associatie heeft voor de behandeling, is eerder al gezegd dat het hierbij vooral gaat om het herinneren van hetgeen dat door vergeten onbewust is geworden. Terugkijkend schrijft Freud in 1928 in de derde persoon:

"Die Wahl der freien Assoziation als Hilfsmittel zur Erforschung des vergessenen Unbewussten erscheint so befremdend, dass ein Wort zu ihrer Rechtfertigung nicht überflüssig wird. Freud wurde dabei von der Erwartung geleitet, dass sich die sogenannte freie Assoziation in Wirklichkeit als unfrei erweisen werde, indem nach der Unterdrückung aller bewussten Denksichten eine Determinierung der Einfälle durch das unbewusste Material zum Vorschein käme. Diese Erwartung ist durch die Erfahrung gerechtfertigt worden. Durch die Verfolgung der freien Assoziation unter Einhaltung der oben gegebenen "analytischen Grundregel" erhielt man ein reiches Material von Einfällen, welches auf die Spur des vom Kranken Vergessenen führen konnte. Dies Material brachte zwar nicht das Vergessene selbst, aber so deutliche und reichliche Andeutungen desselben, dass der Arzt mit gewissen Ergänzungen und Deutungen das Vergessene daraus erraten (rekonstruieren) konnte. Freie assoziation und Deutungskunst leisteten also nun das Gleiche wie früher die Versetzung in Hypnose" (S. Freud, 1928, pag. 410-411)

In topografische termen: vrije associatie biedt geen directe toegang tot het onbewuste, maar schakelt de tweede censuur (tussen bewuste en voorbewuste) uit, waardoor de eerste censuur (tussen onbewuste en voorbewuste) zichtbaar wordt. Daarnaast maakt vrije associatie het mogelijk dat onbewust materiaal voorbewust wordt, waarna de duiding dit voorbewuste materiaal bewust kan maken. In structurele termen is er sprake van regressie van het Ik, met name van de afweermechanismen, waardoor afgeweerd materiaal of derivaten daarvan in de aandacht komen. Coltrera en Ross (1967) beschrijven deze regressie fenomenologisch als 'the widening of attention'.

Kanzer en Blum (1967) beschrijven helder en bondig hoe zij de functie van vrije associatie opvatten:

"The ideal approached by free association is a relaxed mental state, close to the boundaries between the ego and the id, which favors the appearance of fantasies and the entrance into consciousness of somatic awareness (instinctual drives). Against the appearance of certain of these fantasies and drives, a mobilization of defensive tendencies can be noted; conflicts then occur, and detours of the thinking process may be observed. The analyst assumes that the core of the neurosis is gradually approached through the decipherment of these phenomena (interpretations) and the changes effected as a result (the working-through process, which involves fundamental changes in the personality)." (Kanzer & Blum, 1967, pag. 104)

Kris (1982) geeft de vrije associatie een centrale positie binnen de psychoanalyse. Hij heeft hierover een uitgesproken standpunt dat vooral de nadruk legt op het belang van het proces van vrije associatie. Het is de taak van de analyticus om dit proces te begeleiden; om empathisch te luisteren naar de vrije associaties van de patiënt. De analyticus dient alleen iets te zeggen als dit het vrije associatie proces bevordert. Kris meent dat het idee dat de analyticus inzicht verschaft en een genezende functie heeft een illusie is. Deze functies behoren uitsluitend de vrije associatie methode toe; de analyticus is slechts een begeleider. Kris definieert deze methode als volgt:

"I find it useful to define the free association method, the principal method of psychoanalysis, as a joint venture in which the patient attempts to express whatever comes to mind, that is, the free associations, and the analyst, guided by his own associations and formulations, contributes only with the goal of enhancing the expression of the patient's free associations. The complex and extraordinary consequence of this mutual activity is the free association process." (Kris, 1982, pag. 3)

Over het algemeen, schrijft Kris verder (pag. 3), beschouwen analytici vrije associatie als één van de bronnen waaruit analytisch materiaal wordt geput. Kris ziet deze andere bronnen, zoals bijvoorbeeld overdrachtreacties, meer als een gevolg van de vrije associatie methode. Ze zijn dan ook van belang binnen deze methode (zie ook het citaat van A. Freud op pagina 26). Het is de taak van de analyticus om het proces van vrije associatie te faciliteren, dat vervolgens verondersteld wordt zijn effect te hebben op de klachten van de patiënt. Binnen dit proces zijn

inzicht en overdracht belangrijke componenten, maar geen doelen op zich. Kortom, het proces van vrije associatie is de spil waarom alles draait; al het andere staat er in dienst van en is er ondergeschikt aan. Duidingen zijn pas nodig als dit proces stopt. Duidingen kunnen, indien onnodig of verkeerd gegeven, dus ook storend werken op het vrij associatie proces, zoals ook Treurniet (1990) schrijft. Als Kris beschrijft wat de functie van vrije associatie is, noemt hij de effecten van het toepassen van de methode, die echter ook als doelen van de behandeling kunnen gelden:

"From the point of view of psychoanalysis as a technique or as a therapeutic modality, these effects are purposes, under the general heading of increased freedom of association. In this sense it is the aim of free association to make conscious what is unconscious, to recall what is forgotten, to regain lost experience, to complete mourning, to elucidate inner conflict, to expand what is condensed, to put thought and feeling into words, to clarify confusion, and to reverse disorientation. Any one of these and many more may serve as the organizing principle for classifying the free associations." (Kris, 1982, pag. 14)

3.4. Vrije associatie en weerstand

Uit het citaat van Freud uit 1928 (zie pagina 27) blijkt al dat hij vrije associatie maar ten dele als werkelijk vrij beschouwde (die sogenannte freie Assoziation). Deze methode was wel vrijer dan de eerdere methoden; bij vrije associatie is er minder sprake van dwang en wordt niet het contact met de realiteit verloren (S. Freud, 1925). Hetgeen de methode vooral het predikaat vrij verleent, is dat er geen vaststaand uitgangspunt voor de associaties is, zoals dat bijvoorbeeld wel het geval is bij experimenten waarbij geassocieerd wordt naar aanleiding van een specifieke prikkel. Bovendien wordt de vrijheid van associëren bij deze experimenten vaak verder beperkt door slechts een bepaald soort associaties te vragen. Bijvoorbeeld ; 'Noemt u alle zelfstandige naamwoorden die u invallen als u denkt aan het woord kleuterschool'. Dit zou gebonden associatie genoemd kunnen worden, in tegenstelling tot vrije associatie waarbij er geen specifieke prikkel wordt aangeboden en er geen restricties zijn ten aanzien van de associatie. Freud schrijft echter dat ook deze vrijheid relatief is:

"Allein man muss bedenken, dass die freie Assoziation nicht wirklich frei ist. Der Patient bleibt unter dem Einfluss der analytischen Situation, auch wenn er seine Denktätigkeit

nicht auf ein bestimmtes Thema richtet. Man hat das Recht anzunehmen, dass ihm nichts anderes einfallen wird, als was zu dieser Situation in Beziehung steht." (S. Freud, 1925, pag. 66)

Vanuit het innerlijk van de patiënt wordt de vrije associatie beperkt, en dus minder vrij, door de weerstand. Eén van de eerste gevolgen van de grondregel is volgens Freud (1917) dat er een doelwit ontstaat voor de weerstand. Op vele manieren kan weerstand tegen de grondregel worden geboden, waarbij de verschillende ziektebeelden vaak hun eigen typische vorm van weerstand hebben. Stiltes zijn een evidente vorm van weerstand, maar ook vrije associaties kunnen de weerstand dienen als ze andere associaties afweren. Meerloo (1952) noemt 22 varianten van vrije associatie die als weerstand zijn te beschouwen. Het volgende is hiervan een onvolledige samenvatting, die slechts ter illustratie dient:

- Vrije associatie selectief gebruikt in de zin dat slechts één psychische instantie aan het woord komt. Bijvoorbeeld het ego bij karakterneurosen, het super ego bij dwangneurosen en het id bij borderlines.
- Vrije associatie selectief gebruikt in temporele zin, of alleen het verleden of alleen het heden komt aan bod.
- Vrije associatie kan worden gebruikt om angst, schuld, agressie of seksuele gevoelens af te weren, die zouden kunnen opkomen als er stiltes ontstaan.
- Vrije associatie kan worden gebruikt om lichamelijke, motorische impulsen af te weren.
- Vrije associatie kan voelen door praten vervangen en daardoor een directe overdrachtsfunctie krijgen, zowel negatief om de analyticus kwaad te doen, als positief om hem te verleiden.

Kris (1982) onderscheidt bewuste (reluctance) en onbewuste (resistance) oppositie tegen de grondregel, waarbij 'resistance' een engere betekenis heeft dan gebruikelijk in de literatuur. 'Resistance' betekent bij Kris onbewuste oppositie tegen de vrijheid van associëren en niet tegen de behandeling of analyticus.

In plaats van als middel wordt vrije associatie ook wel als doel van de behandeling genoemd (Pierloot & Thiel, 1986). Het idee is dat er getermineerd kan worden als de patiënt vrij associëert, dan zijn immers de weerstanden en innerlijke remmingen geweken en kan de patiënt weer in vrijheid verder leven. Anna Freud beschouwt niet dit doel zozeer als belangrijk, maar de strijd die geleverd moet worden om het te bereiken:

"Also nicht die Befolgung der analytischen Grundregel an und für sich, sondern der Kampf um die Befolgung der Grundregel ist das, worauf es uns ankommt." (A. Freud, 1973, pag. 15)

3.5. Grenzen van vrije associatie

Zoals eerder gezegd is vrije associatie een begrip dat vele ladingen dekt. Zoals er geen eenduidige opvatting is over de functie, is die er ook niet over de inhoud van vrije associatie. Is alles dat een patient zegt vrije associatie, ongeacht de inhoud, of is slechts een deel hiervan vrije associatie te noemen? In de literatuur wordt dit zelden gespecificeerd, vaak gebruiken dezelfde auteurs beide opvattingen door elkaar. Ervan uitgaande dat de grondregel vraagt om alles te zeggen wat in de gedachten opkomt, lijkt het redelijk om alles dat de patiënt zegt, vrije associatie te noemen. Het is immers allemaal in hem opgekomen. Kris lijkt hier in zijn definitie (zie boven) ook vanuit te gaan, alhoewel hij dat nergens expliciet noemt. De auteurs die ziektebeelden hebben gerelateerd aan bepaalde vormen van vrije associatie (S. Freud, 1917; Glover, 1955) lijken vrije associatie gelijk te stellen aan karakteristieke wijzen van spreken. Dit suggereert dat vrij associatie staat voor alles dat gezegd wordt, en de wijze waarop het gezegd wordt. Ergens anders noemt Freud (1940) echter als bronnen van materiaal naast vrije associatie ook: mededelingen, overdracht, droomduiding en 'Fehlleistungen'. Greenson (1978) schrijft dat patiënten het grootste deel van het uur meestal vrij associëren, maar dat ook dromen en andere gebeurtenissen uit het dagelijks leven of verleden worden verteld. Ook Frijling-Schreuder, Bakker en Verhage (1988) menen dat naast het associëren de patiënt ervaringen van alledag vertelt, misverstanden bespreekt, uitleg vraagt, aanvullingen geeft en dromen bespreekt. Zij beschouwen dit alles dus niet als vrije associatie. Kubie meent zelfs dat 'echte' vrije associaties slechts een klein deel van een zitting uitmaken (Kubie, 1975).

Kortom, er is een enge en een brede opvatting over de inhoud van vrije associatie en deze worden door elkaar gebruikt. Als alles dat gezegd wordt in een zitting vrije associatie is, is dat een duidelijke omschrijving. Wanneer echter binnen deze opvatting vrije associaties elkaar kunnen afwelen, moet er toch onderscheid worden gemaakt tussen niveaus van vrij associëren. Met andere woorden, de ene associatie is rijker dan de andere.

Als slechts een deel van het gezegde vrije associatie is, ontstaat de vraag: wat wel en wat niet? Wanneer is een spontane mededeling of een alledaagse ervaring niet meer dan dat, en wanneer krijgen deze de kwaliteit van vrije associatie. Ook als het spontane karakter van het

door Freud oorspronkelijk gebruikte 'Einfall' (Bettelheim, 1983) erbij wordt betrokken, ontstaat er geen helder onderscheid. Het is opmerkelijk dat geen enkele auteur zich hierover uitspreekt, alsof wordt aangenomen dat hier een vanzelfsprekende consensus over bestaat. Vrije associatie wordt in dit hoofdstuk beschreven vanuit een objectief standpunt, maar in feite is het een subjectieve kwestie!

Misschien is het voor de klinische praktijk niet noodzakelijk om het begrip duidelijk te omschrijven en af te grenzen. Als vrije associatie echter als afhankelijke variabele in een onderzoek wordt gebruikt en dus gemeten moet worden, is het een absolute noodzaak. Uit het vervolg zal blijken dat het operationaliseren en meten van vrije associatie geen sinecure is.

4. Verkenning van de literatuur: Experimenteel onderzoek

4.1. Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken werden de gezichtspunten ten aanzien van de liggende en zittende opstelling en de vrije associatie beschreven. In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van het experimenteel onderzoek op deze gebieden. Om deze onderzoeken in het grotere geheel van het psychoanalytisch onderzoek te kunnen plaatsen, worden de onderzoeksmethoden zoals die binnen de psychoanalyse worden gehanteerd in paragraaf 4.2. geschetst. In de paragrafen 4.3. en 4.4. worden de onderzoeken die verricht zijn naar vrije associatie en naar de liggende en zittende opstelling samengevat. Hoofdstuk 4 wordt afgesloten met de voorlopige vraagstelling en een korte beschrijving van het voorgenomen onderzoek.

4.2. Onderzoeksmethoden binnen de psychoanalyse

Er wordt veelal pas over onderzoek gesproken als er gekwantificeerd kan worden. Met betrekking tot de psychoanalyse is het niet-kwantitatieve onderzoek echter bekender en omvangrijker. Het alom heersende idee dat kwantitatief onderzoek nauwelijks bestaat binnen de psychoanalyse is echter niet juist.

Eén van de eerste pogingen om de effecten van psychotherapie te meten, gebeurde bijvoorbeeld aan het Berlijns Psychoanalytisch Instituut in de jaren twintig. Knight publiceerde in 1941 de resultaten van zijn wereldwijde effectstudie: 63% van de neurotische patiënten was 'genezen' door psychoanalyse of zeer vooruit gegaan. Veel kwantitatief onderzoek kwam na de oorlog op gang. Zo vermeldde Fisher en Greenberg (1977) haast 2000 kwantitatieve studies op het gebied van de psychoanalyse. Hierbij moet worden aangetekend dat veel van deze studies zijn verricht door niet-analytici en, om verschillende redenen, vaak slecht van kwaliteit zijn. Bovendien bestrijken deze experimenten niet alleen het gebied van de klinische praktijk, maar ook de psychoanalytische persoonlijkheids- en ontwikkelingstheorieën. Met betrekking tot onderzoek naar de klinische praktijk zijn er grofweg drie onderzoeksmethoden te onderscheiden.

Allereerst de psychoanalytische behandeling zelf. Iedere analyse-zitting kan worden beschouwd als een experiment op zich. De observaties van de analyticus leiden tot hypotheses

over het psychisch functioneren van de patiënt. Deze hypothesen worden door herhaalde observatie binnen de behandeling getoetst en eventueel voorgelegd aan de patiënt. Vervolgens worden via wetenschappelijke uitwisseling deze gegevens vergeleken met andere patiënten die door andere analytici zijn behandeld. Deze werkwijze is terug te vinden in de eerste publikaties van Freud. Daar blijkt hij vooral een onderzoeker. Voor Freud was behandelen en wetenschappelijk onderzoek onlosmakelijk met elkaar verbonden. In 1917 verklaarde hij dat als de psychoanalyse als behandelingsmethode niet zal blijken te voldoen, het zeker wel als onderzoeksmethode zijn waarde zal blijven houden (Luborsky & Spence, 1971). Niet alleen Freud koppelde behandeling en onderzoek; het is karakteristiek voor de ontwikkeling van de psychoanalyse. Een groot deel van de psychoanalytische theorieën is tot stand gekomen door observaties binnen het psychoanalytische behandelingskader. Dit speciale kader levert, gecombineerd met de analytische techniek, unieke gegevens op, die vooralsnog niet door middel van een andere onderzoeksmethode zijn te verkrijgen. De voordelen van de klinische observatie zijn dus groot en alleen al om die reden is het begrijpelijk, dat er binnen de psychoanalyse veel weerstand is tegen meer objectieve onderzoeksmethoden. Andere redenen hiervoor zijn o.a. de complexiteit van de psychoanalytische theorieën en praktijk, die zich door de vele variabelen niet laten beschrijven in kwantitatieve termen zonder vergaande simplificatie, en de inbreuk die onderzoek in de klinische situatie vrijwel altijd maakt op het behandelingskader en de privacy van de analysand. De nadelen die aan de klinische observatie kleven, zijn echter ook duidelijk: de analyticus is de enige, dus oncontroleerbare waarnemer; de data worden meestal achteraf of geheel niet vastgelegd; de analyticus is bepaald niet objectief; er is meestal geen kwantificatie en er is geen replicatie mogelijk. Kortom; vanuit een positivistische wetenschapsfilosofie valt er geen goed woord te zeggen over deze methode, terwijl we aan de andere kant juist aan deze methode een grote hoeveelheid kennis over het psychisch functioneren van de mens hebben te danken.

De tweede methode probeert de klinische observatie te kwantificeren en zodoende objectiever en beter controleerbaar te maken. Vrijwel alle studies die op deze wijze zijn ondernomen, betreffen het proces van de behandeling. De procedure varieert van het tijdens de zitting of achteraf maken van aantekeningen door de analyticus tot het op de geluidsband opnemen van analyses. Het aldus verkregen materiaal kan dan vervolgens worden geanalyseerd. Zo heeft Dahl gecompliceerde inhoudsanalyses gemaakt met behulp van factoranalyse (zie: Dorpat, 1973) en hebben Horowitz en Sampson (1975) aan de hand van aantekeningen het verloop van weerstand en overdracht in enkele analyses laten beoordelen. De mogelijkheden met deze methodes zijn groot; het gevaar voor schijn-exactheid is echter ook groot. Dat wil zeggen, men verkrijgt wel kwantitatieve gegevens, maar de betekenis die deze gegevens hebben, is

exact bij de gratie van het feit dat de data geen betrekking meer hebben op de psychoanalytische objecten. Afgezien van allerlei wetenschapstheoretische en methodologische problemen heeft deze methode het grote praktische nadeel dat hij arbeidsintensief is. De hoeveelheid materiaal is immers door de lengte en frequentie van analyses zeer omvangrijk. Ook de storende aanwezigheid van een opname-apparaat binnen het analytische kader is vaak een reden om dergelijk onderzoek achterwege te laten. Hierover verschillen echter de meningen. Er zijn aanwijzingen dat de aanwezigheid van een opname apparaat niet per sé storend werkt op een behandeling of deze van karakter doet veranderen (Kächele, Thomä ea, 1988).

De derde methode, de experimentele, streeft een optimale objectiviteit en controle na en biedt de mogelijkheid van replicatie. De experimentele methode is vooral gebruikt in pogingen om de psychoanalytische persoonlijkheidstheorie te valideren. De hoeveelheid variabelen (die meestal moeilijk te controleren en te manipuleren zijn) en de gebrekkige definiëring van psychoanalytische concepten, bleken meestal te grote barrières te vormen om dit onderzoek succesvol te maken. Ondanks deze problemen is er een grote hoeveelheid onderzoek verricht dat (delen van) de psychoanalytische theorieën steunt (zie bijvoorbeeld Fischer & Greenberg, 1977). In de experimentele aanpak van de psychoanalytische behandeling wordt gepoogd de analytische situatie (= behandelingskader + proces) onder experimentele condities te herscheppen. De analyticus wordt proefleider, de analysand wordt proefpersoon. Het aantal mogelijkheden dat een dergelijke experimentele situatie biedt, is groot. Zowel onderzoek naar proces, effect, techniek als naar het behandelingskader is mogelijk. De vraag blijft echter hoe natuurgetrouw een experimentele situatie is? Hoe representatief is het experiment als simplificatie van de psychoanalytische situatie? Er zijn verschillen tussen de experimentele situatie en de psychoanalytische situatie die de kern van de psychoanalyse betreffen. Zo wordt het idee van de onbeperkte tijdsduur verruild voor de meestal zeer beperkte tijdsduur van het experiment. De intrinsieke motivatie van de analysand die klachten heeft, wordt vervangen door de vaak extrinsieke motivatie van de proefpersoon, meestal student, die iets wil bijverdienen. Er ontstaat vermoedelijk wel overdracht, maar geen overdrachtsneurose. De mate waarin deze en andere, niet genoemde, verschillen de externe validiteit beïnvloeden, is moeilijk te onderschatten. Met andere woorden, de experimentele en klinische situatie zijn onvergelykbare grootheden. Het is echter wel mogelijk en zinvol om één aspect uit de klinische situatie te lichten en onder experimentele condities te onderzoeken.

4.3. Onderzoek naar vrije associatie

De experimentele literatuur over vrije associatie is niet omvangrijk. Bovendien zijn deze publikaties alle meer dan twintig jaar geleden verschenen. Waarom er geen vervolg is gekomen, is niet duidelijk. Bordin (persoonlijke mededeling) meent dat zowel het onderwerp als experimenteel onderzoek in het algemeen uit de mode raakte.

De meeste studies trachten een samenhang te vinden tussen persoonlijkheidsvariabelen en het vermogen tot vrij associëren (Bordin, 1966 B; Temerlin, 1956; Kaplan, 1966; Mann, 1967). Colby onderzocht de invloed van de aanwezigheid van een observator (1960) en van de verschillende interventies (1961) op vrije associatie. Onderzoek naar de invloed van de ruimtelijke opstelling op het vrij associëren wordt beschreven in paragraaf 4.4.

Een categorie onderzoek die hier buiten beschouwing blijft, maar zeker het vermelden waard is, omvat de studies die vrije associaties als tekst analyseren. Het gaat hier om empirisch onderzoek dat op de geluidsband opgenomen vrij associatie materiaal gebruikt om het psychoanalytisch proces te bestuderen (o.a. Teller & Dahl, 1986; Dahl, Kächele & Thomä, 1988). Deze tekstanalyses benaderen het begrip vrije associatie uit een zo andere optiek dat de relevantie voor dit onderzoek gering is.

In het navolgende wordt allereerst een globale procedure beschreven, zoals Bordin (1966 A) deze heeft voorgesteld voor experimenteel onderzoek naar vrij associëren.

Bordin (1966 A) beschrijft een procedure voor onderzoek naar de vrije associatie waarbij de experimentele situatie bedoeld is als een analogie van de analytische situatie. Alhoewel het idee dat de experimentele situatie de klinische situatie kan benaderen niet door iedereen onderschreven wordt, hebben Bordin's voorstellen zeker praktisch nut. Als ruimte stelt hij een kamer voor die zoveel mogelijk lijkt op een gewone werkkamer van een analyticus. De achter de bank of vis à vis zittende proefleider zwijgt. Als de associaties stokken, mag de proefleider pas na een voorgeschreven aantal minuten een faciliterende opmerking maken. Aan het begin van de eerste zitting wordt de grondregel geformuleerd. Bordin hecht veel waarde aan de voorbereiding van zijn proefpersonen om een werkrelatie te vormen. De proefpersonen wordt verteld dat ze zich in een bepaalde mate moeten onthullen om het onderzoek succesvol te maken. In een voorbereidend gesprek wordt gepoogd allerlei angsten en fantasieën die hierover bestonden, te bespreken. Vaak blijkt dat er vooral twijfels zijn over de discretie; wie krijgt de beschikking over het materiaal en wat gebeurt ermee? De motivatie van de proefpersonen, schrijft Bordin, zal vooral op Über-Ich niveau liggen. Ze worden immers betaald en hebben zich gebonden aan een contract.

In deze publikatie presenteert Bordin ook het instrument dat hij ontwikkeld heeft voor de beoordeling van vrij associatie materiaal. Deze 'Free Association Scale' bestaat uit een algemene schaal en drie schalen die aspecten van vrije associatie representeren, namelijk 'Involvement', 'Freedom' en 'Spontaneity'. De nederlandse versie wordt verder besproken in paragraaf 5.2.1. Meerdere onderzoeken die in dit hoofdstuk worden besproken, maken gebruik van zowel de procedure als de 'Free Association Scale' van Bordin.

Bordin (1966 B) doet verslag van drie nauw verwante exploratieve onderzoeken naar relaties tussen persoonlijkheidskenmerken en de wijze waarop de vrije associatie opdracht wordt uitgevoerd. Het eerste onderzoek omvat veertig mannelijke studenten, die de hier boven beschreven procedure ondergingen. De proefpersonen lagen op een bank met de proefleider in dezelfde ruimte, maar uit zicht. Er waren op vijf achtereenvolgende dagen vijf experimentele zittingen, die dertig minuten duurden. De proefpersonen kregen de opdracht gedurende deze tijd alles te zeggen dat er in hen opkwam. De zittingen werden opgenomen via een zichtbare microfoon. Voor het meten van de persoonlijkheidskenmerken werd een veelheid van maten gebruikt, waaronder de 'Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI), Block's Ego Control's Scales, de Maudsley Personality Inventory en de Rorschach. Daarnaast gebruikte Bordin nog taken die de proefpersonen moesten verrichten, zoals: 'Reversible Figures', 'Autokinetic Effects' en 'Embedded Figures'. Bordin licht deze laboratoriumtaken verder niet toe. De beoordeling van het vrij associatie materiaal gebeurde met behulp van de 'Free Association Scale'. Uit de resultaten komt naar voren dat alleen de Rorschach en de 'Reversible Figures' een indicatie geven over de wijze waarop de opdracht tot vrij associëren wordt uitgevoerd. Bij de Rorschach zijn het totaal aantal duidingen, het aantal duidingen met een seksuele inhoud, het percentage vorm gedifferentieerde duidingen en het aantal duidingen van menselijke figuren of delen daarvan die op één of andere manier onrealistisch zijn, positief gerelateerd met de drie karakteristieken van vrije associatie ('Involvement', 'Spontaneity' en 'Freedom'), gemeten met de 'Free Association Scale'.

Het tweede onderzoek is opgezet om het eerste te repliceren. Alleen het aantal proefpersonen, zestig mannen, week af. Van de resultaten uit het eerste onderzoek werd alleen de relatie tussen seksuele duidingen op de Rorschach en vrije associatie bevestigd. De 'Reversible Figures' vertoonde in dit tweede onderzoek alleen een relatie met 'Spontaneity'.

Het derde onderzoek vergeleek het vrij associëren van schizofrene patiënten met niet-schizofrene patiënten en studenten. Tot verbazing van de onderzoeker werden er geen significante verschillen gevonden. Alhoewel Bordin verscheidene aanbevelingen doet voor verder onderzoek, heeft hij dat zelf niet meer uitgevoerd.

Temerlin (1956) gaat er in zijn onderzoek van uit dat personen in hoge mate verschillen wat

betreft hun vermogen tot vrij associëren bij het begin van een behandeling. Deze interindividuele verschillen worden, zo neemt hij aan, veroorzaakt door persoonlijkheidskenmerken. Als er zulke persoonlijkheidskenmerken zijn, die zichtbaar worden in situaties met geringe externe structuur, moet het mogelijk zijn om individuele verschillen in het vermogen tot vrij associëren te correleren met individuele verschillen in andere ongestructureerde situaties. Als andere ongestructureerde situatie koos Temerlin het beoordelen van de mate van autokinetische beweging. De hypothese was dat patiënten die, na de opdracht tot vrij associëren te hebben gekregen, dit gevarieerd, flexibel en productief doen, een significant grotere variatie vertonen als ze de mate van autokinetische beweging beoordelen dan patiënten die op de vrije associatie taak rigide, niet-flexibel en stereotypisch reageren. Om deze hypothese te toetsen selecteerde Temerlin uit een groep van honderdtachtig, zeventien patiënten die zich in de beginfase van hun psychotherapie bevonden. Zeven patiënten hadden zeer goed gereageerd op de vrije associatie opdracht, tien zeer slecht. Alle zeventien patiënten werd vervolgens in een donkere kamer gedurende enkele seconden een lichtprikkel aangeboden. De patiënten moesten schatten hoeveel dit licht bewogen had. Dit werd vijftig keer herhaald. Het bleek dat de groep 'goede' associeerders significant meer variatie vertoonden in hun beoordelingen van autokinetische beweging dan de groep 'slechte' associeerders. Temerlin concludeert dat dit verschil de hypothese steunt dat er een relatie is tussen de variatie van associëren in de therapeutische situatie en de variatie van het beoordelen van autokinetische beweging in het laboratorium. Temerlin interpreteert dit resultaat als een functie van de tolerantie die een persoon heeft om zichzelf te ervaren. Hoe groter deze tolerantie, des te meer variatie in zelfervaring. De auteur voegt eraan toe dat deze resultaten door de selectieve aard en geringe omvang van de steekproef niet gegeneraliseerd mogen worden.

Kaplan (1966) onderzocht de relatie tussen ambiguïteit en angst in een experimenteel nagebootste therapiesituatie. Het uitgangspunt is dat de ambiguïteit van de therapeutische situatie een faciliterend effect heeft op het vrij associëren. Voor hoogangstige patiënten kan echter een te hoge mate van ambiguïteit de angst teveel doen toenemen. Om de relatie tussen de mate van ambiguïteit en het niveau van angst, alsmede het effect die deze relatie heeft op het vrij associëren, te onderzoeken, worden twee condities vergeleken. In de vrije associatie conditie werd de gebruikelijke opdracht tot vrij associëren gegeven. In de probleemgerichte conditie werd de opdracht gegeven om te praten over zaken die de proefpersoon zou bespreken als hij een patiënt was die een psychotherapeut bezoekt. Deze laatste conditie wordt verondersteld minder ambigu te zijn dan de eerste. Overigens plaatst de onderzoeker hier zelf al een vraagteken bij. Van de twee en vijftig vrouwelijke proefpersonen waren er negen en

twintig laagangstig en drie en twintig hoogangstig. Beide groepen werden gelijk verdeeld over de twee condities. De proefpersonen zaten in een stoel, recht tegenover een one-way screen, waarachter de proefleider en een opname apparaat zich bevonden. Het voornaamste meetinstrument was de 'Free Association Scale' van Bordin (1966 A). Kaplan formuleerde de volgende hypothesen:

1. Hoogangstige proefpersonen praten in de vrije associatie conditie minder spontaan of met minder affect dan in de probleemgerichte conditie. Omgekeerd praten laagangstige proefpersonen in de vrije associatie conditie meer spontaan en met meer affect dan in de probleemgerichte conditie.
2. Laangangstige proefpersonen vertonen meer weerstand dan hoogangstige proefpersonen en praten dus minder spontaan en met minder affect dan de hoogangstigen.

De eerste hypothese werd slechts voor de hoogangstige groep bevestigd. Deze proefpersonen spraken in de vrije associatie conditie inderdaad minder spontaan of met minder affect dan in de probleemgerichte conditie. De tweede hypothese werd bevestigd. Laangangstigen vertonen meer weerstand dan hoogangstigen en praten dus minder spontaan en met minder affect.

Mann (1967) heeft experimenteel onderzoek verricht naar de relatie tussen karakteristieke afweerpatronen en vrije associatie. Zij gaat ervan uit dat mensen met een dwangmatige, hysterische of borderline persoonlijkheid verschillend vrij associëren op grond van een verschillend afweerpatroon. Om dit te onderzoeken zijn met behulp van de Minnesota Multiphasic Personality Inventory (MMPI) en de Rorschach drie groepen gevormd die de bovengenoemde categorieën vertegenwoordigen. Omdat de MMPI en de Rorschach niet correleerden zijn voor beide apart drie groepen gevormd, zodat er in feite een dubbel onderzoek is gedaan. De data van beide zijn ook apart geanalyseerd. De acht en zestig manlijke proefpersonen ondergingen de procedure van Bordin (1966 A) en kregen de opdracht dertig minuten vrij te associëren. De proefleider zat zwijgend achter een bank, waarop de proefpersoon lag. Het verkregen materiaal werd beoordeeld met behulp van Bordin's 'Free Association Scale' (1966 A). Tegen de verwachting in bleken de dwangmatige proefpersonen beter vrij te associëren dan de hysterische proefpersonen, zowel bij de MMPI als de Rorschach groep. Wel werd de verwachting bevestigd dat de hysterische proefpersonen, als gevolg van het gebruik van verdringing, vaker stil en geblokkeerd waren en minder zelf-observaties maakten dan de dwangmatige proefpersonen. Eveneens werd de verwachting bevestigd dat de proefpersonen met een borderline structuur minder controle over driftmatige impulsen hebben dan de hysterische en dwangmatige proefpersonen.

Colby (1960) heeft experimenteel onderzocht wat de invloed is van de aanwezigheid van een observator (lees: analyticus) op het 'imagosysteem' tijdens de vrije associatie. Imago is een

theoretisch construct dat verwijst naar een verzameling van intrapsychische representaties van een andere persoon; imagosysteem verwijst naar een verzameling imago's, die een subsysteem van het psychisch apparaat vormen. Colby heeft een scoringssysteem voor dit onderzoek ontwikkeld, dat zeker vernuftig is. De beschrijving hiervan zou echter in dit kader te ver voeren. De hypothese was dat de fysieke aanwezigheid van een observator het imagosysteem activeert en dat het aantal verwijzingen naar andere personen in de vrije associatie dus toeneemt, als er een andere persoon aanwezig is. Colby gebruikte als ruimte zijn eigen werkkamer. Hij liet 11 manlijke proefpersonen gedurende drie weken, vier keer per week, 30 minuten, liggend, vrij associëren. De onafhankelijke variabele, zijn eigen aanwezigheid, varieerde hij door alleen in de middelste week de tweede helft van elke zitting, zwijgend bij te wonen. De resultaten wezen wel in de richting van de hypothese, maar waren slechts gedeeltelijk significant. Colby merkt hierbij op dat de conditie waarin de observator afwezig is, wellicht wordt verstoord door de aanwezigheid van de bandrecorder, die toch de observator representeert. Verder leek het alsof de manlijke observator vooral associaties opriep over mannen, waarbij opgemerkt moet worden dat alle proefpersonen mannen waren. Een algemene observatie van Colby was dat de proefpersonen de interesse en aandacht in de derde week begonnen te verliezen. Oorzaak hiervoor is vermoedelijk dat er geen enkele interventie werd gepleegd.

Colby (1961) probeerde in deze studie aan te tonen dat interventies die causaliteit of samenhang in zich dragen in hogere mate het vrij associëren bevorderen dan interventies die meer vragend-informerend van aard zijn. Voorbeelden van deze twee interventietypen zijn respectievelijk: "U kunt zich niet concentreren, omdat u zo ontzettend boos bent" en "Bent u zo ontzettend boos?". Om dit te onderzoeken werd vier manlijke proefpersonen gevraagd om gedurende drie weken, vier maal per week, dertig minuten vrij te associëren. De proefpersonen lagen op een bank, de proefleider zat hierachter. Na vijf of meer gesproken zinnen over een belangrijk persoon in het leven van de proefpersoon, maakte de proefleider een interventie van één van beide typen. In elke interventie werd gerefereerd aan een persoon en een onderwerp. Na een dergelijke interventie zweeg de proefleider tien tot vijf en twintig minuten om het vrij associëren verder ongestoord te laten verlopen. Vervolgens werden alle zinnen die de proefpersoon na de interventie uitsprak, gescoord op de aanwezigheid van de persoon en het onderwerp waaraan in de interventie was gerefereerd. Als er gedurende vijf achtereenvolgende zinnen geen verwijzing naar persoon of onderwerp was voorgekomen of er gedurende vijf en twintig seconden werd gezwegen, werd de 'response set' volgend op de interventie als afgesloten beschouwd. De totale omvang van deze 'set' en het percentage zinnen waarin verwezen werd naar persoon en onderwerp werden gebruikt als maat voor de

bevorderende werking van de gepleegde interventie. De hypothese dat de interventies die causaliteit of samenhang in zich droegen in hogere mate de vrije associatie bevorderen dan vragend-informerende interventies werd bevestigd.

4.4. Onderzoek naar de liggende en zittende positie

Experimentele studies van de liggende en zittende positie zijn op de vingers van één hand te tellen. Welgeteld zijn het er vier, alle afkomstig van Amerikaanse universiteiten in de zestiger jaren. Hieronder volgen de samenvattingen.

Hall & Closson (1964) hebben geen experimentele situatie gebruikt, maar een analytische situatie onder experimentele condities gebracht. Zij vroegen zich af in hoeverre het liggen op een bank of het zitten op een stoel waarneembaar verschil maakt voor de therapeutische interactie. Hiertoe wisselden zij een negen maanden lopende, analytische behandeling (3x per week, liggend) af met enkele vis à vis zittingen. Deskundige beoordelaars moesten de twee condities herkennen en de overgang van het liggen naar het zitten bepalen aan de hand van opgenomen fragmenten. De beoordelaars scoorden op beide vragen niet hoger dan het kanspercentage.

Berdach & Bakan (1967) kozen de lichaamspositie als onafhankelijke variabele om te onderzoeken of deze invloed heeft op het kunnen herinneren van vroege gebeurtenissen. De hypothese was dat de liggende positie tot meer vroege herinneringen leidt dan de zittende positie. De twee en veertig manlijke proefpersonen werden 'random' verdeeld over de twee condities, zittend en liggend. De proefleider was in de ruimte, maar bleef in beide condities buiten zicht. De proefpersonen werd gevraagd zich te ontspannen en alle herinneringen die in hen opkwamen te vertellen, aangevuld met de leeftijd waarnaar de herinnering terugvoert. Een significant verschil tussen de condities werd gevonden voor herinneringen uit de leeftijd van 0 tot 3 jaar, deze kwamen meer voor bij de liggende proefpersonen. Dit is ook de leeftijd waarop het primair proces nog sterk op de voorgrond staat. Opvallend is dat de vroegste herinneringen meestal in het begin van de zitting voorkwamen. Het is natuurlijk zeer de vraag of een herinnering die tussen 0 en 3 jaar wordt gedateerd, ook werkelijk een herinnering is. Zelfs als dit het geval is, blijft het de vraag of deze herinnering uit deze periode stamt.

Kroth & Forrest (1969) onderzochten het effect van lichaamspositie en angstniveau op de vrije associatie. Ervan uitgaand dat mensen met een laag angstniveau vooral neigen tot verdringing en loochening als afweer en dat verdringing afneemt als gevolg van relaxatie op de bank, hypothetiseerden zij dat laagangstigen liggend vrijer zouden associëren dan

hoogangstigen, maar dat het omgekeerde zou gelden voor de zittende positie. Ze lieten twintig vrouwelijke proefpersonen liggend en twintig zittend associëren volgens de procedure van Bordin (1966 A). Alhoewel dit niet expliciet wordt genoemd, suggereert de tekst dat er geen proefleider aanwezig was tijdens het experiment. Beide condities waren gesplitst in een hoogangstige en een laagangstige groep. Zoals voorspeld, vertoonden de laagangstigen een groot verschil tussen de condities, bij de hoogangstigen waren de verschillen niet significant. Geconcludeerd werd, dat het liggen op de bank meer invloed op verdringing en loochening lijkt te hebben, dan op afweermechanismen die vooral bij hoogangstige mensen voorkomen. Kroth (1970) gebruikte de procedure van Bordin (1966 A) om te onderzoeken of de liggende positie in de psychoanalyse invloed heeft op de vrije associatie. De hypothese was dat de liggende proefpersonen meer primair proces-denken vertonen dan de zittende proefpersonen. Dit werd onderzocht door het geproduceerde materiaal te laten beoordelen naar de mate van vrij associëren. Voor deze beoordeling werd gebruik gemaakt van de 'Free Association Scale' (Bordin, 1966 A). De proefpersonen werd ook gevraagd te schatten hoe lang de zitting had geduurd, ervan uitgaande dat het schatten van tijd, hetgeen tot het secundair proces-denken behoort, minder adequaat gebeurt door de liggende proefpersonen. Kroth liet 24 proefpersonen liggen en 24 zitten in een ruimte met een 'one-way screen', waarachter de proefleider zat. Deze gaf zijn instructies via een intercom. Elke zitting duurde 20 minuten. Op drie van de vier schalen ('General', 'Freedom' en 'Spontaneity') van de 'Free Association Scale' scoorden de liggende proefpersonen significant hoger, daarmee de hypothese bevestigend. Er bleek geen verschil te zijn in het schatten van de tijdsduur.

4.5. Voorlopige vraagstelling

Als de resultaten van de hierboven beschreven onderzoeken (paragraaf 4.3. en 4.4.) worden geordend en met elkaar in verband gebracht, ontstaat het volgende beeld. Kroth (1970) vindt een significant verschil tussen liggend en zittend associëren. De liggende positie leidt tot vrijer associëren. Het resultaat van Berdach en Bakan (1967) dat in de liggende positie meer vroege herinneringen opkomen dan in de zittende positie, wijst in dezelfde richting. Hall en Closson (1964) vonden echter geen significante verschillen tussen de zittende en liggende positie. Deze onderzoeken naar de opstelling zijn zeker interessant. De resultaten zijn echter niet eenduidig en het aantal onderzoeken is wel erg gering. Conclusies kunnen op grond van deze data niet worden getrokken.

Van de onderzoeken naar de invloed van persoonlijkheidskenmerken op het vrij associëren

is dat van Bordin (1966 B) het meest omvangrijk. Na replicatie bleken echter alleen seksuele duidingen op de Rorschach gerelateerd te zijn aan vrij associëren. Het lijkt alsof van een schot hagel slechts één korrel doel treft, waarbij bovendien deze ene treffer moeilijk te interpreteren is. Dit laatste geldt ook voor het verband dat Temerlin (1956) vindt tussen prestaties op een autokinetische taak en een vrije associatie taak. Bovendien mogen deze resultaten niet gegeneraliseerd worden. Het onderzoek van Mann (1967) is door het gebruik van ziektebeelden eveneens moeilijk te interpreteren. Er zijn veel varianten binnen categorieën als 'hysterici' en 'dwangneurotici'. Zo kunnen hysterici zowel hoog- als laagangstig zijn, terwijl het angstniveau vermoedelijk juist een rol speelt bij het vrij associëren. De zeer onverwachte resultaten van dit onderzoek, dwangneurotici associëren vrijer dan hysterici, doet dan ook vermoeden dat er mogelijk een onderliggende variabele meespeelt. De onderzoeken die de invloed van het niveau van de angst op het vrij associëren proberen na te gaan, zijn moeilijk te vergelijken omdat ze verschillende aspecten belichten. Kaplan's (1966) bevinding was dat hoogangstige personen minder spontaan praten in een vrije associatie situatie dan in een meer gestructureerde situatie. Over beide situaties genomen praten laagangstige personen minder vrij dan hoogangstigen. Dit kan echter niet gelijk worden gesteld met vrij associëren. Kroth en Forrest (1969) vonden dat laagangstigen liggend vrijer associeerden dan zittend, terwijl het voor hoogangstigen niet uitmaakte. Merkwaardig is dat zij niet de hoog- en laagangstigen, ongeacht de opstelling, met elkaar vergeleken hebben. Nog merkwaardiger is het dat, voor zover bekend, alle hier beschreven onderzoeken gebruik maken van of manlijke of vrouwelijke proefpersonen. Zonder dat één auteur dit toelicht, is er geen enkele qua geslacht gemengde populatie.

Ook het onderzoek naar de invloed van persoonlijkheidskenmerken levert dus geen eenduidige resultaten en roept veel vragen op. Op enkele van deze vragen zal getracht worden een meer definitief antwoord te vinden. Allereerst zal getracht worden de resultaten van Kroth (1970) te bevestigen en aan te tonen dat de liggende opstelling tot vrijer associëren leidt dan de zittende opstelling. Daarnaast is het verder onderzoeken van de invloed van persoonlijkheidskenmerken op het vrij associëren van belang. Gezien de hierboven beschreven onderzoeksresultaten lijken angst en afweer van belang voor het vrij associëren. Het onderzoek zal zich dan ook op deze variabelen richten. Er zal ook aandacht worden besteed aan de rol die het geslacht mogelijk speelt; een omissie van het onderzoek tot nu toe. Een onderzoek zoals Bordin (1966 B) verrichtte, waarbij persoonlijkheidstests een veelheid aan variabelen meten, wordt achterwege gelaten. Bij Bordin heeft deze veelheid aan variabelen niet tot meer helderheid geleid, integendeel.

Het voorgenomen onderzoek zal in grote lijnen overeenkomen met dat van Kroth (1970).

Proefpersonen zal gevraagd worden om zittend of liggend vrij te associëren. In tegenstelling tot het onderzoek van Kroth (proefleider niet aanwezig in de ruimte, maar observerend achter een 'screen') zal de proefleider daarbij in de ruimte aanwezig zijn. De aanwezigheid van de proefleider achter de bank (liggende opstelling) of vis à vis de proefpersoon (zittende opstelling) is van te groot belang voor het vrij associëren om achterwege te laten. Het gaat dus niet alleen om liggen of zitten, maar ook om zien of niet zien, zoals dit ook in de klinische praktijk het geval is. De voorlopige vraagstelling luidt:

1. Verschilt de kwaliteit van het vrij associëren in de liggende opstelling van die in de zittende opstelling?
2. Zijn persoonlijkheidskenmerken van invloed op de kwaliteit van het vrij associëren?

Voordat tot het uiteindelijke onderzoek wordt over gegaan (zie hoofdstuk 6), zal eerst worden verkend of het (in de praktijk) wel haalbaar is om betrouwbare data te verkrijgen en of de gevraagde inspanning van de proefpersonen reëel is.

5. Verkenning van de methode van onderzoek

5.1. Inleiding

In paragraaf 4.5. werd met grove streken het voorgenomen onderzoek geschetst. Deze verkenning heeft het opdoen van ervaring met dit soort onderzoek tot doel. Er is geen ervaring mee in Nederland, zodat het zinvol leek om een keer proef te draaien op kleine schaal voordat een meer omvattende proefopzet wordt toegepast. De eerste vraag is dus of een dergelijk onderzoek überhaupt mogelijk is. Daarnaast is het van groot belang om na te gaan of het meetinstrument voldoet en of er een bevredigende betrouwbaarheid tussen de beoordelaars valt te bereiken.

In paragraaf 5.2. worden achtereenvolgens het meetinstrument (5.2.1.), de procedure (5.2.2.) en de beoordelingsprocedure (5.2.3.) beschreven. De conclusie is tenslotte te vinden in paragraaf 5.3.

5.2. Methode van onderzoek

5.2.1. Meetinstrument

Omdat het van belang leek een van oorsprong nederlandse instrument te gebruiken, is in eerste instantie gepoogd een nieuw instrument te ontwikkelen dat de kwaliteit van het vrij associatiemateriaal zou kunnen bepalen. Het bestaan van de Amerikaanse 'Free Association Scale' van Bordin (1966 A) was wel bekend, maar werd aanvankelijk ongeschikt geacht vanwege het taalverschil. Bij de pogingen om zelf een instrument te ontwikkelen, is er wel gebruik gemaakt van de lijst van Bordin. Omdat dit in feite tot de voorgeschiedenis behoort van het uiteindelijk gebruikte instrument, worden deze pogingen kort, ter inleiding, geschetst. Er werd een vragenlijst met veertig items ontworpen, waarop "ja" en "nee" kon worden geantwoord. Ondanks enkele aanpassingen bleek herhaaldelijk, dat de vereiste mate van overeenstemming tussen de verschillende beoordelaars van onvoldoende niveau was. Omdat dit mogelijk ook zou kunnen samenhangen met de beoordeling en niet met de lijst, zijn vervolgens verschillende groepen beoordelaars uitgetoetst. In eerste instantie heeft een groep van zes niet - professionele beoordelaars, die echter als beoordelaar bij andere onderzoeken wel ervaring hadden, vrij associatie materiaal beoordeeld aan de hand van deze

lijst. Toen de betrouwbaarheid hiervan zeer gering bleek te zijn, is nagegaan of professionele beoordelaars het beter zouden doen. Hiertoe is hetzelfde materiaal beoordeeld door drie analytici in opleiding bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en drie zeer ervaren opleiders van dezelfde vereniging. Alhoewel minder slecht dan bij de niet - professionele beoordelaars bleef de onderlinge betrouwbaarheid van deze zes als geheel ver onder het vereiste niveau. Dit bleef het geval als de twee groepen van drie beoordelaars, meer en minder ervaren, apart werden beschouwd. Deze twee groepen liepen niet of nauwelijks uiteen wat betreft de mate van betrouwbaarheid, dit ondanks het verschil in ervaring. Nadat alle modificaties aan de lijst zelf en alle varianten van beoordelaarsgroepen niet tot een bevredigende overeenstemming tussen de beoordelaars bleken te leiden, is uit pragmatische overwegingen uiteindelijk gekozen voor een eenvoudiger oplossing dan het zelf construeren, namelijk het vertalen van de 'Free Association Scale' van Bordin (1966 A).

Deze lijst is in de jaren zestig ontworpen door Bordin en zijn medewerkers. Deze groep heeft zich in eerste instantie bezig gehouden met de vraag wat zij onder vrije associatie verstonden. Over de functie, inhoud en grenzen van vrije associatie bestaan immers geen eenduidige opvattingen (zie hoofdstuk 3). Na veel discussie over het concept en proefbeoordelingen werd een uit vier schalen bestaande lijst geconstrueerd; één algemene schaal en drie subschalen voor 'Involvement', 'Freedom' en 'Spontaneity'.

De nederlandse versie, de 'Vrije Associatie Schaal' (V.A.S.), bestaat dus eveneens uit vier schalen. Voor alle vier de schalen geldt dat een hoge score een hoge mate van vrij associëren impliceert en een lage score een geringe mate van vrij associëren. Hier wordt een samenvatting gegeven, in Bijlage 1 is de 'Vrije Associatie Schaal' in zijn geheel te vinden.

1. Schaal 'Algemeen' is een zespunts schaal, die de verschillende dimensies van vrije associatie in zich verenigt. Deze schaal loopt van 1. 'ernstig geblokkeerd' naar 6. 'vrijuit associërend'. 'Ernstig geblokkeerd' wordt bijvoorbeeld omschreven als:

"veel, veel pauzes. Lange stiltes, misschien met opmerkingen dat er niets te binnen wil schieten, of klachten of vragen over de opdracht. Vaak (maar niet noodzakelijkerwijs) duidelijk van streek door de opdracht. Stiltes of intellectueel geargumenteer en/of vragen over de opdracht hebben de overhand."

'Vrijuit associërend' wordt omschreven als:

"onregelmatig qua tempo, zeer betrokken en betekenisvol, gebroken niet-converserende vorm met 'onlogische' overgangen, onvoorbereid en niet ingestudeerd of overwogen."

2. Schaal 'Betrokkenheid' is een vijfpunts schaal, die probeert te meten in welke mate de

proefpersoon 'geeft' om hetgeen hij vertelt en in hoeverre dit verbonden is met het beleven van gevoel. Deze schaal loopt van 1. 'minimaal' naar 5. 'intens'. 'Minimaal' wordt als volgt omschreven:

"vrijwel geen betrokkenheid of gevoel merkbaar, in het algemeen koud, vlak, onpersoonlijk, halfhartige onverschilligheid.(spanning kan wel of niet merkbaar zijn.)"

'Intens' wordt omschreven als:

"bereikt hoge pieken van affect, letterlijk emotionele uitbarstingen en diep gevoelde betrokkenheid steeds zichtbaar."

3. Schaal 'Vrijheid' is een vijfpunts schaal, die tracht de mate van geblokkeerd zijn, behoedzaamheid, wijldlopijheid en stijfheid te meten. Punt 1 wordt omschreven als:

"Sterk geremd: zelden of nooit los, vrij, ongecontroleerd; maar los genoeg om nog te kunnen praten, zelfs al is het haperend. Vaak met enkele nogal lange, of zeer veel korte, stiltes. Veel gedwongenheid en reserve."

Punt 5 wordt omschreven als:

"Opmerkelijk weinig op zijn hoede, zelden blokkerende of verstarrende controle gedurende enige tijd: weinig censuur of voorbehoud, maar niet noodzakelijkerwijs in enige mate anarchie benaderend".

4. Schaal 'Spontaniteit' is ook een vijfpunts schaal die de mate meet waarin het vrij associatie materiaal voorbereid, overwogen, formeel gestructureerd en gepolijst is. Punt 1 wordt bij deze schaal als volgt omschreven:

"In hoge mate formeel, goed geordend, goed samenhangend en zelfs geïntegreerd, gepolijst: misschien heeft het iets van een lezing. Vrijwel geen perifere irrelevantie wordt toegestaan, haast geen losse eindjes of andere smetten."

Punt 5 wordt omschreven als:

"Haast chaotisch vanuit een alledaags, rationeel gezichtspunt: vervormde, schijnbaar onsamenhangende, los zand kwaliteit, zeer onregelmatig qua vorm, onvoorspelbare en onverklaarde overgangen, uitingen bij stukjes en beetjes."

De resultaten met deze lijst worden besproken in paragraaf 5.2.3.

5.2.2. Procedure

De proefpersonen waren achttien studenten in de Geneeskunde (vierde jaars), die zich meldden na een oproep om tegen een financiële vergoeding mee te werken aan een onderzoek naar psychotherapie. Alle proefpersonen ondergingen twee condities, 'Liggend' en 'Zittend'. De volgorde van de twee condities verschilden voor de proefpersonen. Negen proefpersonen begonnen in conditie 'Liggend' en negen begonnen in conditie 'Zittend'. De toewijzing gebeurde aselekt. Conditie 'Liggend' hield in dat de proefpersoon op een bank lag met de proefleider achter zich, dus uit zicht. Conditie 'Zittend' hield in dat de proefpersoon op een stoel zat, vis à vis de proefleider. De kamer was in beide condities een werkkamer, die ook werkelijk voor psychotherapie wordt gebruikt. In beide condities kregen de proefpersonen de opdracht te vertellen wat er in hen opkwam, ook als hen dit onprettig, ongeleefd of onbelangrijk leek. De proefleider had de instructie in beide condities slechts zwijgend en luisterend aanwezig te zijn. Alle proefpersonen ondergingen beide condities één keer. Deze twee experimentele zittingen vonden plaats met een interval van een week, duurden dertig minuten en werden met behulp van een cassette recorder vastgelegd.

5.2.3. Beoordeling

De lijst is verbatim vertaald. Om na te gaan of deze vertaling voldeed en om te onderzoeken of de mate van klinische ervaring verschil uitmaakte voor de onderlinge betrouwbaarheid van de beoordelaars, hebben twee analytici in opleiding bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse met minstens een jaar ervaring met het analyseren, en twee ervaren opleiders van dezelfde vereniging elk vier bandopnamen van vrij associatie materiaal beoordeeld. Van de per paar zestien mogelijke discrepanties (meer dan een punt verschil) scoorden de opleiders drie keer discrepant en de kandidaten vier keer. Net als bij de uiteindelijk niet gebruikte vragenlijst, blijkt dat ervaring geen grote invloed heeft op de onderlinge betrouwbaarheid. De vraag of deze lijst ook werkelijk vrije associatie meet, wordt vooraf gegaan door de vraag wat vrije associatie is. Zoals gezegd is op deze vraag geen eenduidig antwoord te geven. De lijst van Bordin gaat ervan uit dat al het materiaal vrije associaties zijn, maar dat de mate van vrijheid varieert. De lijst biedt een bruikbare operationalisatie van het concept vrije associatie, zoals Bordin dit ziet. Voor dit onderzoek geldt dus de aanname dat hetgeen de lijst meet, vrije associatie is. Deze aanname werd overigens wel gesteund door de indrukken van de

beoordelaars, die meenden met deze lijst goed de mate van vrij associëren te kunnen beoordelen.

De volgende beoordelingsprocedure is gevolgd. Van iedere zitting (dertig minuten) werden de middelste tien minuten door twee onafhankelijke beoordelaars beluisterd en gescoord. Als deze twee beoordelingen teveel divergeerden (meer dan een punt verschil), werd er door een derde beoordelaar nog een keer gescoord. Vervolgens werden de twee scores die het dichtst bij elkaar lagen, opgeteld. Als de derde score precies tussen de andere twee inviel, werd deze middelste score met twee vermenigvuldigd.

De vijf beoordelaars waren analytici in opleiding bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, die allen minstens een jaar zelf analyseerden. Vooraf zijn de beoordelaars getraind door plenair enkele bandjes te beluisteren en de scoring met elkaar te bespreken.

De bevindingen waren als volgt: er werd 15 keer op een mogelijk aantal van 144 (2 (condities) x 18 (proefpersonen) x 4 (schalen)) verschillend gescoord, in die zin dat er een discrepantie van twee of meer punten op de schaal optrad. Met andere woorden: in 90% van de gevallen was er consensus in de beoordelingen. Dit werd als beloftevol gekwalificeerd en derhalve was er voldoende reden om het licht op groen te zetten. Met dien verstande dat, een beoordelingsprocedure waarin minstens twee beoordelaars oordelen, ten eerste gewenst is.

5.3. Conclusie

De belangrijkste conclusie is dat een onderzoek als dit uitvoerbaar is. Het blijkt mogelijk om proefpersonen de opdracht te geven dertig minuten lang, in aanwezigheid van een proefleider te zeggen wat er in hen opkomt, zonder dat ze binnen enkele minuten stilvallen of weglopen. Ook de gevolgde procedure werkte goed. Daarnaast is het van groot belang dat het meetinstrument voldoet, in die zin dat er een goede consensus tussen de beoordelaars bereikt wordt en dat de beoordelaars het gevoel hebben het materiaal goed te kunnen beoordelen met behulp van dit instrument. Derhalve is besloten deze procedure te handhaven. Samenvattend is aan alle belangrijke voorwaarden voldaan om het voorgenomen onderzoek uit te voeren. In de volgende hoofdstukken wordt hiervan verslag gedaan.

Alhoewel statistische toetsing niet tot de vraagstelling behoort, is toen het materiaal er voor klaar lag, wel nagegaan of de proefpersonen in conditie 'Liggend' verschillen van de proefpersonen in conditie 'Zittend' wat betreft de kwaliteit van het vrij associëren. Er bleken geen significante P waarden te zijn. Zie hiervoor tabel 5.1.

Tabel 5.1 Toetsing (Wilcoxon) van conditie
'Liggend' en 'Zittend' op de vier
schalen.

	Z	P
<u>Schaal:</u>		
'Algemeen'	-1.28	.10
'Betrokkenheid'	- .26	.38
'Vrijheid'	- .78	.22
'Spontaniteit'	- .65	.26
totaal	- .63	.26

6. Opzet van het onderzoek

6.1. Inleiding

In paragraaf 6.2. wordt de opzet van het onderzoek globaal beschreven, waarna de specifieke vraagstelling wordt geformuleerd. Paragraaf 6.3. omvat de methode van onderzoek. De meetinstrumenten worden gepresenteerd in paragraaf 6.3.1., terwijl de proefpersonen worden beschreven in paragraaf 6.3.2. De procedure van dataverzameling wordt beschreven in paragraaf 6.3.3. De beoordelaars en de procedure van het beoordelen zijn beschreven in paragraaf 6.3.4.

6.2. Specifieke vraagstelling

Uit de literatuur (zie hoofdstuk 4) komt naar voren dat het liggen op een bank (conditie 'Liggend') waarschijnlijk een ander effect heeft op het vrij associëren dan het vis à vis zitten (conditie 'Zittend'). Bovendien werden er aanwijzingen gevonden voor de invloed van persoonlijkheidskenmerken op de kwaliteit van het vrij associëren. Met name kenmerken als het niveau van de angst en de vorm van de afweer bleken relevant.

Op grond van deze resultaten wordt een experimenteel onderzoek opgezet om te proberen verder te gaan met de bestudering van de invloed van de opstelling op het proces van de vrije associatie. Naar de invloed van angstniveau en afweervorm wordt verder geëxploreerd. Omdat in voorgaand onderzoek de rol van het geslacht van de proefpersonen onderbelicht bleef, is ook het geslacht als een variabele in dit onderzoek opgenomen.

De methode van dit onderzoek verschilt op drie hoofdpunten met de methode zoals die werd beschreven in hoofdstuk 5. Ten eerste hebben de proefpersonen niet beide condities ondergaan; de helft onderging uitsluitend conditie 'Liggend', de andere helft uitsluitend conditie 'Zittend'. De reden hiervoor is dat op deze wijze vermeden wordt dat door het wisselen van condities ongewenste bijeffecten (zgn. 'carry-over effecten') optreden, die eventuele verschillen alleen maar vertroebelen. Zo zou bijvoorbeeld de volgorde waarin de condities worden aangeboden van invloed kunnen zijn. Ten tweede onderging iedere proefpersoon de experimentele situatie vijf keer, gedurende vijf opeenvolgende dagen. Door middel van deze herhaalde metingen kan het beloop van het vrij associëren onderzocht

worden. Bovendien komt het herhaald meten de betrouwbaarheid ten goede. Ten derde is er een voormeting verricht om op het spoor van persoonlijkheidskenmerken te komen die, naast of in combinatie met de condities, van invloed zouden kunnen zijn op het vrij associëren. Hiertoe is het niveau van de angst en het gebruik van afweermechanismen gemeten. Naast de eerder genoemde aanwijzingen uit de literatuur (zie paragrafen 4.3. en 4.4.), is deze keuze ook gemaakt omdat vanuit de psychoanalytische theorie angst en afweerstructuur als determinerend voor de persoonlijkheid worden gezien.

De specifieke vraagstelling van het onderzoek luidt:

1. Treden er significante verschillen op in de kwaliteit van het vrij associëren tussen conditie 'Liggend' en conditie 'Zittend' (hoofdstuk 7)?
2. Zijn er patronen te herkennen in de veranderingen van de mate waarin de proefpersonen, gezien over vijf meetmomenten, vrij associëren, als zij onderscheiden worden naar: condities 'Liggend' en 'Zittend', angst, afweer en geslacht (hoofdstuk 8)? Deze vraagstelling is exploratief van karakter.
3. In welke mate is de kwaliteit van het vrij associëren tijdens de laatste experimentele zitting te voorspellen op grond van: condities 'Liggend' en 'Zittend', angst, afweer, geslacht en de kwaliteit van het vrij associëren tijdens de eerste experimentele zitting (hoofdstuk 9)?
4. Zijn er patronen te herkennen in de subjectieve belevingen van de proefpersonen (hoofdstuk 10)? Deze vraagstelling is exploratief van karakter.

6.3. Methode van onderzoek

6.3.1. Meetinstrumenten

Hieronder worden de 'Vrije Associatie Schaal', de 'Zelf Beoordelings Vragenlijst' en de 'Defense Mechanism Inventory' beschreven.

6.3.1.1. Vrije Associatie Schaal

De Vrije Associatie Schaal is een nederlandse versie van de Free Association Scale van Bordin (1966 A). Hij meet vrije associatie in het algemeen (zespunts schaal), alsook specifieke facetten: betrokkenheid, vrijheid en spontaniteit (vijfpunts schalen). Voor alle vier

de schalen geldt dat een hoge score een hoge mate van vrij associëren impliceert en een lage score een geringe mate van vrij associëren. In paragraaf 5.2.1. is de Vrije Associatie Schaal gedetailleerd beschreven. In bijlage 1 wordt de complete schaal gepresenteerd.

6.3.1.2. Zelf Beoordelings Vragenlijst: Angst

De Zelf Beoordelings Vragenlijst (van der Ploeg ea.,1980) is een Nederlandstalige bewerking van de Spielberger State-Trait Anxiety Inventory (Spielberger ea., 1970). De Zelf Beoordelings Vragenlijst (Z.B.V.) bestaat uit twee versies waarmee gepretendeerd wordt angst te meten: toestandsangst (state-anxiety) en angstdispositie (trait-anxiety).

De Z.B.V. toestandsangst-schaal bestaat uit 20 uitspraken. Aan de hand hiervan wordt gevraagd aan te geven hoe respondenten zich op dit moment voelen. De antwoordmogelijkheden voor deze schaal lopen van 1 (geheel niet) tot 4 (zeer veel). De angstdispositie-schaal bestaat eveneens uit 20 (grotendeels andere) uitspraken, waarbij aan de respondenten wordt gevraagd aan te geven hoe ze zich in het algemeen voelen. Hier lopen de antwoordmogelijkheden van 1 (bijna nooit) tot 4 (bijna altijd).

Toestandsangst wordt in de handleiding geconceptualiseerd als een voorbijgaande emotionele conditie van het individu, die gekenmerkt wordt door subjectieve, bewust ervaren gevoelens van spanning of gespannenheid, alsmede een verhoogde activiteit van het autonome zenuwstelsel. Toestandsangst varieert in intensiteit en fluctueert in de tijd.

Angstdispositie verwijst naar relatief stabiele individuele verschillen in angstgeneigdheid, dat wil zeggen naar verschillen tussen mensen in hun tendentie om op als bedreigend ervaren situaties te reageren met verhogingen in de intensiteit van de toestandsangst.

De test-hertest betrouwbaarheid van de angstdispositie-schaal is relatief hoog ($r = .82$). Voor de toestandsangst-schaal is deze lager ($r = .40$), hetgeen volgens de auteurs te wijten is aan de invloed van situationele factoren op deze schaal. De Z.B.V. is een betrouwbaar onderzoeksinstrument.

6.3.1.3. Defense Mechanism Inventory: Afweer

Afweermechanismen werden gemeten met behulp van een Nederlandstalige versie (Passchier & Verhage, 1986) van de Defense Mechanism Inventory (D.M.I.); (Gleser & Ihilevich, 1969.) De D.M.I. bestaat uit 10 korte verhaaltjes, die conflictueuze situaties beschrijven. Elke situatie

wordt gevolgd door vier vragen naar het werkelijke gedrag, het gefantaseerde gedrag, de gedachten en de gevoelens in deze situaties. Per vraag zijn er vijf mogelijke antwoorden gegeven. De proefpersoon moet het antwoord kiezen dat het meest weergeeft hoe hij zou reageren, en ook het antwoord dat het minst weergeeft hoe hij zou reageren. Aangezien de vijf antwoorden verwijzen naar afweermechanismen geeft de test door te sommeren over de tien verhaaltjes een rangorde van de mate waarin vijf groepen afweermechanismen worden gebruikt: 1. Turning Aggression against a real or presumed external frustrating Object (TAO). 2. Projectie: het toeschrijven van negatieve intenties of kwaliteiten aan een extern object, zonder duidelijke reële gronden (PRO). 3. Principalization (PRN): dit omvat afweermechanismen waarbij het algemene principe van splitsing tussen affect en inhoud, waarbij het affect wordt verdrongen, geldt. Mechanismen als intellectualisatie, isolering van het affect en rationalisatie vallen in deze categorie. 4. Turning Aggression against Self (TAS). 5. Reversal (REV): het op een positieve of neutrale wijze reageren op een frustrerend object, terwijl juist een negatieve reactie te verwachten zou zijn. Loochening en reactie formatie vallen hieronder.

In de literatuur (Blacha & Fancher, 1977) is gesuggereerd dat de verhaaltjes vooral agressieve bedreigingen van het ego bevatten. Deze suggestie wordt gesteund door de bevindingen van Passchier ea. (1987), waaruit bleek dat woede en pijn vaker als reactie op de verhaaltjes worden gerapporteerd dan angst, bedroefdheid en afkeer. De TAO en PRO subschalen kunnen beschouwd worden als meetinstrumenten voor vijandige impulsen die gericht zijn tegen andere mensen, terwijl de PRN, REV en TAS-subschalen meer affectverdringing en tegen het eigen 'IK' gerichte agressie meten. Tenslotte heeft Juni (1982) een samengestelde score voorgesteld, die een maat geeft voor de verhouding tussen mechanismen die tegen het 'IK' gericht zijn en mechanismen die tegen objecten gericht zijn. In dit onderzoek wordt deze maat Juni's D.M.I. Score (JDS) genoemd. De formule voor deze score is: $(TAO+PRO) - (REV+PRN)$, waarbij er dus meer gebruik wordt gemaakt van objectgerichte afweervormen naarmate de score hoger is.

Walsh (1972) noemt de D.M.I. het meest solide in vergelijking met soortgelijke instrumenten en beveelt het aan voor onderzoeksdoeleinden.

6.3.2. Proefpersonen

De proefpersonen zijn derdejaars studenten in de Geneeskunde. De werving gebeurde door tijdens een practicum een brief te verspreiden, waarin proefpersonen werden gevraagd om mee

te werken aan een onderzoek naar de verschillende methoden van psychotherapie. De werkzaamheden werden omschreven als: een gesprek met de hoogleraar van de afdeling Medische Psychologie en Psychotherapie; het invullen van drie vragenlijsten en het participeren in vijf experimenten van twintig minuten op vijf achtereenvolgende dagen. De tijden voor dit laatste onderdeel konden, binnen twee vastgestelde weken, in overleg worden bepaald. Er werd een vergoeding van fl 125,- per uur in het vooruitzicht gesteld. De proefpersonen moesten beschikbaar zijn in de twee vastgestelde weken en mochten geen langdurige ervaring met psychotherapie hebben (niet meer dan tien zittingen). Het gesprek met de hoogleraar had onder andere ten doel de proefpersonen te beoordelen op stabiliteit. Voor deze beoordeling werd vertrouwd op de ervaring en het klinisch oordeel van de betreffende hoogleraar. Op grond hiervan zijn er geen proefpersonen afgevalen. Wel gaf één proefpersoon na de eerste zitting te kennen absoluut niet verder mee te willen doen, met als reden dat hij het heel naar en bedreigend vond. Deze proefpersoon is aselekt vervangen door een ander. Het aantal proefpersonen bedroeg 36, waarvan 17 mannen en 19 vrouwen. In conditie "Liggend" bevonden zich 9 mannen en 9 vrouwen, in conditie "Zittend" 8 mannen en 10 vrouwen. De belangrijkste karakteristieken van deze groep zijn te vinden in tabel 6.1. Er is nagegaan of conditie 'Liggend' op enigerlei wijze verschilt van conditie 'Zittend' met betrekking tot de voormetingen. Dit heeft een tweeledige functie. Ten eerste om zicht te krijgen op de karakteristieken van de proefpersonen, en ten tweede om na te gaan of er ondanks de randomisatie toch nog verschillen zijn op de voormetingen.

Tabel 6.1 Voormetingen van 36 proefpersonen, onderscheiden naar conditie "Liggend" en "Zittend"

variabelen	Liggend n=18		Zittend n=18		t	P
	\bar{x}	sd	\bar{x}	sd		
<u>Angst</u>						
toestandsangst*	34.3	10.8	34.3	9.7	-.02	.99
angstdispositie*	34.9	6.1	35.5	8.0	-.24	.82
<u>Afweer</u>						
Turning Aggression against Object*	49.2	7.5	49.6	9.2	-.14	.89
Projection*	43.9	3.4	44.3	6.2	-.27	.79
Principalization*	43.1	5.2	42.8	5.6	.15	.88
Turning Aggression against Self*	33.5	4.4	36.1	8.8	-1.10	.28
Reversal*	30.3	7.0	27.2	6.4	1.39	.17

*Deze kenmerken worden beschreven in de paragrafen 6.3.1.2. en 6.3.1.3.

Ten aanzien van het eerste punt blijkt dat de scores voor toestandsangst en angstdispositie niet

afwijken van de normen van de Z.B.V. voor studenten, respectievelijk 34.8 en 36.9 (van der Ploeg ea., 1980). Ten aanzien van punt twee zijn er geen verschillen gevonden tussen de groepen, waarmee rekening gehouden zou moeten worden in de analyses. De leeftijdsopbouw is homogeen voor beide condities. Omdat de proefpersonen aan de hand van de scores voor angstdispositie zijn toegewezen aan de condities zijn hier nauwelijks verschillen, terwijl ook de verschillen in de mate van gebruik van de afweermechanismen niet significant zijn.

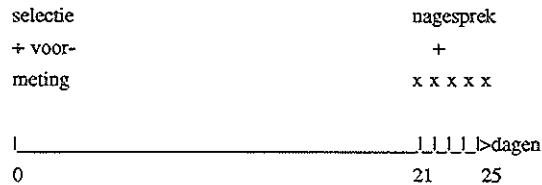
6.3.3. Procedure

De procedure van het onderzoek was als volgt. Zodra een proefpersoon zich als zodanig had aangemeld, werd er een afspraak gemaakt voor het invullen van de vragenlijsten en het gesprek met de hoogleraar. Dit gesprek was naast de al genoemde intenties, ook bedoeld om de motivatie te bevorderen. Het invullen van de Zelf-Beoordelings Vragenlijst (Z.B.V., zie 6.3.1.2.), zowel voor toestandsangst als angstdispositie, en van de Defense Mechanism Inventory (D.M.I., zie 6.3.1.3.) deden de proefpersonen alleen in een kamer, na een korte instructie. Daarbij werd verzocht om alle items te beantwoorden, en werd erop gewezen dat voor de twee versies van de Z.B.V. de instructies verschilden. Voor eventuele praktische problemen kon een medewerkster worden ingeschakeld. De volgorde van het gesprek, de Z.B.V. en de D.M.I. werd systematisch gevarieerd.

Binnen drie weken nadat de proefpersoon geselecteerd werd voor het onderzoek (zie paragraaf 6.3.2.), werd de betrokkene opgeroepen voor het experiment. In de week voor de experimentele zittingen kregen de proefpersonen een brief thuis die, naast het geven van praktische informatie, ook ter opfrissing van de motivatie was bedoeld. De proefpersonen werden allereerst bedankt voor hun medewerking tot zoverre. Daarna werden enkele praktische regelingen toegelicht, zoals de wachtruimte. In deze brief werd ook verzocht om niet met andere deelnemers over de inhoud van het onderzoek te praten. Bij de eerste experimentele zitting werd dit verzoek herhaald en werd de proefpersonen toegezegd dat de doelstelling van het onderzoek schriftelijk zou worden uiteengezet na het beëindigen van de experimenten. De experimentele zittingen vonden plaats op vijf achtereenvolgende dagen, altijd in dezelfde ruimte en zoveel mogelijk op hetzelfde tijdstip.

De toewijzing van de proefpersonen aan de condities gebeurde aan de hand van de scores op de Z.B.V., versie angstdispositie. Door de proefpersonen te ordenen van hoogangstig naar laagangstig en deze vervolgens om en om aan de condities toe te wijzen, werden de hoog- en laagangstigen gelijk verdeeld over de condities. De versie angstdispositie werd gebruikt

omdat er gecontroleerd werd voor de persoonlijkheidstrekk angst.

Figuur 6.1 Schematische weergave van het onderzoeksverloop, waarbij x één van de 5 experimentele zittingen is.

De conditie 'Liggend' hield in dat de proefpersoon op een bank lag, met het hoofd op een kussentje. De proefleider zat achter het hoofdeinde, dus uit zicht van de proefpersoon. Conditie 'Zittend' hield in dat de proefpersoon vis à vis de proefleider zat, in een stoel die haaks stond op die van de proefleider. Het verschil tussen de condities is dus niet alleen de lichaamshouding, maar ook het wel of niet hebben van visueel contact.

In beide gevallen duurden de zittingen twintig minuten, gedurende vijf opeenvolgende dagen. De kamer was steeds dezelfde en was een therapiekamer met een bureau, twee stoelen, een tafeltje en een bank. Voor de proefpersonen zichtbaar, stond een cassette-recorder met een microfoon opgesteld.

Bij de eerste zitting stelde de proefleider zich voor en verzocht de proefpersoon in het ene geval te gaan liggen en in het andere te gaan zitten. Vervolgens werd verteld dat hetgeen de proefpersoon zou vertellen, opgenomen werd en discreet en anoniem werd behandeld. Voor de eerste zitting was de instructie als volgt:

"Zoals je al weet is dit een onderzoek naar verschillende vormen van psychotherapie. Over de inhoud vertel ik je later meer. Alle vijf de zittingen deze week duren twintig minuten, ik let op de tijd. Alle keren lig je op de bank, terwijl ik achter je zit. (Alle keren zit je schuin tegenover me.) Probeer je in deze houding zoveel mogelijk te ontspannen en je te richten op de gedachten die door je hoofd gaan. Het enige dat je hoeft te doen is vrijuit te vertellen wat er in je omgaat, ook als je dit onbelangrijk, onprettig, onbeleefd of schaamtevol vindt. Wat je vertelt hoeft geen logische samenhang te hebben of een afgerond geheel te zijn. Het gaat erom alles wat je invalt vrijuit te vertellen. Ik zal slechts zwijgend aanwezig zijn en uitsluitend luisteren. Is het je

duidelijk? Probeer je zoveel mogelijk te ontspannen en vertel alles wat je invalt, zonder het te overdenken of te beoordelen. Begin maar."

Voor de volgende vier zittingen was de instructie:

"Je taak is hetzelfde; je vertelt vrijuit wat er in je omgaat, ook als je dit onbelangrijk, onprettig, onbeleefd of schaamtevol vindt. Het hoeft geen logisch afgerond geheel te zijn. Ook mijn houding is hetzelfde; ik zwijg en luister. Probeer je zoveel mogelijk te ontspannen en vertel alles wat je invalt, zonder het te overdenken of te beoordelen. Begin maar."

De proefleider (schrijver dezes) was steeds dezelfde. De richtlijnen voor zijn houding waren:

"In principe zwijgend, ook geen gehum. Vis à vis non-verbale tekens tot een minimum beperken. Wel een luisterende houding aannemen en af en toe ook de proefpersoon aankijken, zonder aanmoedigend te zijn. Als de proefpersoon probeert te verleiden tot een dialoog, hem eerst wijzen op de opdracht. Als hij persisteert, hem vertellen dat het niet de bedoeling is dat er een gesprek ontstaat en dat hij alleen moet vertellen wat er in hem omgaat. Als de proefpersoon langer dan vijf minuten stil is, hem vragen wat er in hem omgaat. Als dat geen effect heeft, na enkele minuten nog eens proberen."

Na de vijfde zitting was er een kort nagesprek tussen proefleider en proefpersoon, waarin de volgende vragen gesteld werden:

1. Hoe heb je deze experimenten ervaren?
2. Was er voor je gevoel verschil tussen de zittingen?
3. Wat vond je het prettigst en wat het meest naar van deze zittingen?
4. Wat vond je van de positie waarin je je bevond, liggend (zittend) en mij (niet) kunnen zien?
5. Zou je nog een keer meewerken, als dat nodig zou zijn?

6.3.4. Beoordeling

In totaal waren er 180 geluidsopnames van evenzovele zittingen (36 proefpersonen x 5

zittingen). Elke opname werd door twee beoordelaars beoordeeld, zodat er 360 beoordelingen te verrichten waren. Er waren vijf beoordelaars. Dat betekent dat iedere beoordelaar 72 keer een opname beoordeelde. De aselechte toewijzing van de opnames aan de beoordelaars is weergegeven in tabel 6.2.

Uit deze tabel kan worden gelezen dat beoordelaar B1 18 keer dezelfde opname beoordeelde als B2, en 18 keer dezelfde als B3 enz. Er is ook rekening gehouden met de verdeling van de vijf zittingen over de beoordelaars, met dien verstande dat alle beoordelaars zoveel mogelijk evenveel eerste, als tweede, als derde (enz.) zittingen beoordeelden. In enkele gevallen is hiervan afgeweken om te voorkomen dat een beoordelaar binnen een beoordelingssessie twee keer dezelfde proefpersoon (maar in een verschillende zitting) zou treffen.

Tabel 6.2 Toewijzing van 180 opnames van de experimentele zittingen aan 5 beoordelaars (B1 - B5), waarbij in elke cel 18 opnames staan die door twee beoordelaars worden beoordeeld.

	B1	B2	B3	B4	B5
B1	X	18	18	18	18
B2		X	18	18	18
B3			X	18	18
B4				X	18
B5					X

De beoordelaars (één vrouw en vier mannen) waren vijf analytici in opleiding bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, die allen minstens één jaar zelf analyseerden. Vier van hen hadden als beoordelaar ook meegewerkt aan het uittesten van de beoordelingsprocedure zoals beschreven in hoofdstuk 5.

Het materiaal werd beoordeeld aan de hand van de Vrije Associatie Schaal, die beschreven wordt in de paragrafen 5.2.1. en 6.3.1.1. Voorafgaand aan de beoordeling zijn de beoordelaars getraind door plenair enkele proefbanden te beluisteren, deze individueel te scoren en dit vervolgens plenair te bespreken. In een periode van ruim drie maanden werden alle beoordelingen verricht. Dit gebeurde aanvankelijk tijdens wekelijkse bijeenkomsten, waarbij de beoordelaars elk apart in een kamer werkten. Gezien de omvang van de taak is ongeveer halverwege op praktisch organisatorische gronden besloten om de beoordelaars het materiaal

mee naar huis te geven, zodat zij eraan konden werken, wanneer het hen het beste uitkwam. Dit kwam ook de motivatie ten goede. Per keer werden maximaal acht opnames beluisterd. De beoordelaar was daarbij alleen in een kamer en beluisterde het materiaal door een koptelefoon. Van iedere zitting (twintig minuten) werden de middelste tien minuten beluisterd, ervan uitgaande dat het middelste gedeelte het minst beïnvloed werd door factoren buiten het onderzoek. Pas als deze verstreken waren, werd er gescoord. De scoring van een opname door twee onafhankelijke beoordelaars gebeurde dus op twee verschillende tijdstippen. Als deze twee beoordelingen teveel divergeerden (meer dan één punt verschil op een vijf- of zespuntsschaal) werd er door een derde beoordelaar nog een keer gescoord. De twee scores die het dichtst bij elkaar lagen, werden vervolgens opgeteld. Als de derde score precies tussen de twee andere inviel, werd deze middelste score met twee vermenigvuldigd.

De bevindingen waren als volgt: er werd 119 keer op een mogelijk aantal van 720 (36 proefpersonen x 5 zittingen x 4 schalen) verschillend gescoord, in die zin dat er een discrepantie van twee of meer punten op de schaal optrad. Anders gezegd; in 83% van de gevallen was er consensus. In de overige gevallen werd een derde beoordelaar toegevoegd.

7. Resultaten: Effect van conditie 'Liggend' versus conditie 'Zittend'

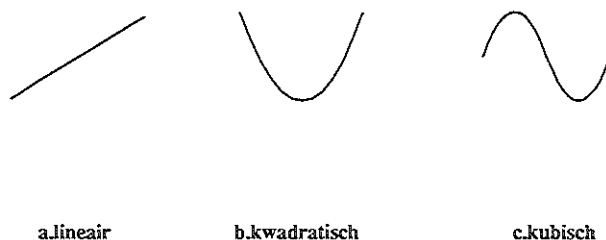
7.1. Inleiding

Variantie analyse (ANOVA) toetst verschillen tussen groepen personen, eventueel onderscheiden naar relevant geachte factoren. Bij ANOVA gaat het om de effecten op één afhankelijke variabele. Als er sprake is van meerdere afhankelijke variabelen, zoals in dit onderzoek, komt in principe een multivariate variantie analyse (MANOVA) in aanmerking. Hoewel het in principe mogelijk is om bij meer afhankelijke variabelen even zovele ANOVA's toe te passen, heeft dit het nadeel dat de kans op significante bevindingen hoger is dan het nominale significantie-niveau (capitalizing on alpha-errors). Dit nadeel heeft MANOVA niet. Een tweede argument voor het gebruik van MANOVA is dat in dit onderzoek de afhankelijke variabelen herhaald gemeten worden. Immers, in geval van herhaalde metingen is de kans groot dat niet voldaan wordt aan de 'extra' assumpties voor ANOVA - gebruik bij herhaald meten.

De belangrijkste twee van deze assumpties, samen de 'compound-symmetry' assumptie genoemd, veronderstellen het volgende. Ten eerste moeten alle groepen proefpersonen in de twee condities en op de vijf metingen (in dit onderzoek dus 10 groepen) een homogene variantie vertonen en ten tweede moeten de covarianties tussen alle mogelijke combinaties van deze groepen eveneens homogeen zijn. In termen van dit onderzoek betekent dit dat de variantie van bijvoorbeeld de liggende proefpersonen tijdens de derde meting normaal verdeeld moet zijn en dat bovendien de covariantie niet significant verschilt van die in de vijfde meting, en evenmin van de zittende proefpersonen op een bepaald meetmoment. Verder moeten de covarianties van deze groep met de andere negen groepen homogeen zijn. Deze assumpties gelden niet voor MANOVA.

Alhoewel het door middel van MANOVA mogelijk is om afhankelijke variabelen gecombineerd te analyseren, is omwille van conceptuele helderheid geen gebruik gemaakt van deze strategie en wordt de voorkeur gegeven aan analyse per variabele.

Manova wordt in dit onderzoek toegepast om te onderzoeken of er: 1. Verschillen optreden tussen de twee condities, gemiddeld over de vijf metingen (M); 2. Verschillen optreden tussen de metingen, ongeacht de condities; en 3. Verschillen optreden tussen de twee condities op de vijf metingen. Daarbij is van belang na te gaan wat de aard van de verschillen is. Er kan sprake zijn van een lineaire, kwadratische of een kubische trend.

Figuur 7.1 Voorbeelden van trends.

Een lineaire trend treedt bijvoorbeeld op als de scores op de respectieve metingen een patroon volgen zoals weergegeven in figuur 7.1.a. De scores nemen bij elke meting in gelijke mate toe; de lineaire trend kan ook neerwaarts zijn. Als de scores zich gedragen volgens figuur 7.1.b. is er sprake van een kwadratische trend. De scores vormen dan een parabool, maar deze kan ook omgekeerd zijn. Een kubische trend vertoont een 'golfeffect', zoals op figuur 7.1.c. Een verschil krijgt pas betekenis als deze statistisch significant blijkt te zijn.

Omdat van drie proefpersonen de data onvolledig zijn, zijn zij uit de analyse verwijderd, zodat $n=33$ (conditie A=16; conditie B=17). Er is geanalyseerd per schaal, zodat er in feite vier toetsingen hebben plaats gevonden. Om te corrigeren voor de mogelijke afhankelijkheden tussen de vier schalen, moet het significantie-niveau (.05) aangepast worden voor het aantal toetsingen. Dat wil zeggen dat om statistische conclusies op .05 niveau te kunnen trekken, de resultaten beneden de waarde .018 (ontleend aan Pocock 1983, blz. 149) dienen te liggen. Voor alle schalen zijn de gemiddelde scores en de standaardafwijkingen te vinden in Bijlage 2.

7.2. Resultaten

Hierna wordt onderzocht of de proefpersonen die liggend associëren (conditie 'Liggend') anders scoren op de vier schalen ('Algemeen', 'Betrokkenheid', 'Vrijheid', 'Spontaniteit') dan de proefpersonen die zittend associëren (conditie 'Zittend'). Daarbij worden de volgende hoofdvragen beantwoord:

1. Is er verschil tussen de twee groepen proefpersonen op de schalen (A)?
2. Is er een trend gedurende de vijf metingen voor de proefpersonen (B)?
3. Is er een verschil tussen de twee groepen proefpersonen gedurende de vijf metingen (AxB)?

1. Algemeen

Hieronder wordt de scoring voor de condities 'Liggend' en 'Zittend' op de schaal 'Algemeen' vergeleken.

Uit statistische toetsing blijkt dat gemiddeld over de vijf metingen de proefpersonen in conditie 'Liggend' niet significant anders scoren dan de proefpersonen in conditie 'Zittend' ($F=.35$; $P=ns$). Dit betekent dat niet geconcludeerd mag worden dat, over alle metingen genomen, één van de twee groepen proefpersonen in het algemeen vrijer associeert.

Het verschil tussen de vijf metingen ongeacht de condities is evenmin significant ($F=1.24$; $P=ns$), hetgeen wil zeggen dat de vijf metingen niet aantoonbaar verschillen.

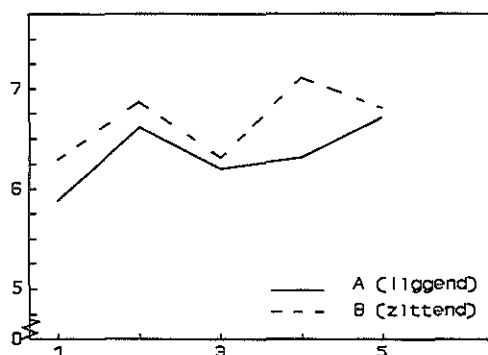
Tabel 7.1 MANOVA op schaal Algemeen

	df	F	P
Effect A*	1	.35	.56
Effect B (i.e. 5 metingen)	4,28	1.24	.32
lineair	1,31	2.10	.16
kwadratisch	1,31	.20	.66
kubisch	1,31	1.20	.29
Effect AxB	4,28	.27	.90
lineair	1,31	.04	.84
kwadratisch	1,31	.01	.91
kubisch	1,31	.73	.40

*A: a1 = gem. score van conditie 'Liggend' over vijf metingen

a2 = gem. score van conditie 'Zittend' over vijf metingen

Zo is er ook geen verschil tussen de conditie 'Liggend' en 'Zittend' op de vijf metingen ($F=.27$; $P=ns$). Met andere woorden, tijdens het verloop van de vijf metingen, ontstaan er geen statistisch significante verschillen tussen de liggende en de zittende proefpersonen. Een grafische representatie is te vinden in figuur 7.2.

Figuur 7.2 Gemiddelde scores op schaal 'Algemeen', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'.

2. Betrokkenheid

Hieronder wordt de scoring voor de condities 'Liggend' en 'Zittend' op de schaal 'Betrokkenheid' vergeleken.

Tabel 7.2 MANOVA op schaal Betrokkenheid

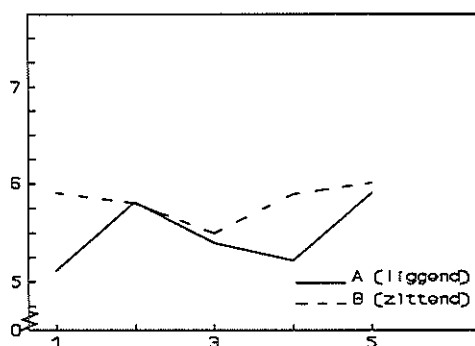
	df	F	P
Effect A*	1	.98	.33
Effect B (i.c. 5 metingen)	4,28	1.08	.39
lineair	1,31	.78	.39
kwadratisch	1,31	.59	.45
kubisch	1,31	2.83	.10
Effect AxB	4,28	1.03	.41
lineair	1,31	.25	.62
kwadratisch	1,31	.28	.60
kubisch	1,31	2.83	.10

*A: a1 = gem. score van conditie 'Liggend' over vijf metingen

a2 = gem. score van conditie 'Zittend' over vijf metingen

De scores van de proefpersonen in conditie 'Liggend' vertonen gemiddeld over de vijf metingen geen significante verschillen met de scores van de proefpersonen in conditie 'Zittend'. ($F=.98$; $P=ns$).

Het is dus, gezien over het totaal van de vijf metingen, statistisch niet aantoonbaar dat liggende of zittende proefpersonen ten opzichte van elkaar meer betrokken zijn gaan associëren. Ook het verschil tussen de vijf metingen, ongeacht de conditie, is niet significant ($F=1.08$; $P=ns$). Dat wil zeggen dat er over alle proefpersonen gezien, op geen van de vijf metingen met aantoonbaar meer betrokkenheid wordt geassocieerd, dan op de andere metingen. Het verschil tussen de condities 'Liggend' en 'Zittend' op de vijf metingen is evenmin significant ($F=1.03$; $P=ns$), hetgeen inhoudt dat gedurende de vijf metingen er geen statistisch aantoonbare verschillen tussen de twee condities optreden wat betreft de mate van betrokkenheid. Figuur 7.3. geeft dit weer.

Figuur 7.3 Gemiddelde scores op schaal 'Betrokkenheid', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'.

3. Vrijheid

Hieronder wordt de scoring voor de condities 'Liggend' en 'Zittend' op de schaal 'Vrijheid' vergeleken.

Statistische toetsing van de scores van de proefpersonen in de condities 'Liggend' en 'Zittend', gemiddeld over de vijf metingen, laat zien dat er geen significant verschil is tussen deze twee condities ($F=.39$; $P=ns$). Over alle metingen genomen, associeert dus geen van beide groepen aantoonbaar met meer vrijheid dan de andere.

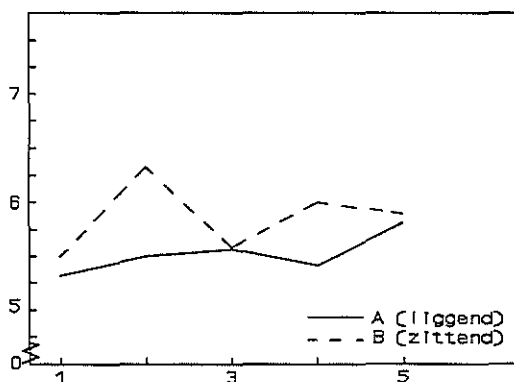
Tabel 7.3 MANOVA op schaal Vrijheid

	df	F	P
Effect A*	1	.39	.54
Effect B (i.c. 5 metingen)	4,28	.81	.53
lineair	1,31	.80	.38
kwadratisch	1,31	.33	.57
kubisch	1,31	2.64	.11
Effect AxB	4,28	.74	.57
lineair	1,31	.05	.81
kwadratisch	1,31	.33	.57
kubisch	1,31	.00	.95

A*: a1 = gem. score van conditie 'Liggend' over vijf metingen

a2 = gem. score van conditie 'Zittend' over vijf metingen

Ongeacht de condities is het verschil tussen de vijf metingen niet significant ($F=.81$; $P=ns$). Met andere woorden, de scores op de vijf metingen, zonder de proefpersonen in de twee condities te onderscheiden, tonen geen statistische verschillen. Ook tussen de condities 'Liggend' en 'Zittend' op de vijf metingen is geen significant verschil gevonden ($F=.74$; $P=ns$). Dit betekent dat er gedurende de metingen geen statistisch aantoonbare verschillen optreden tussen de twee condities. In figuur 7.4. wordt dit weergegeven.

Figuur 7.4 Gemiddelde scores op de schaal 'Vrijheid', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'.

4. Spontaniteit

Hieronder wordt de scoring voor de condities 'Liggend' en 'Zittend' op de schaal 'Spontaniteit' vergeleken.

De scores van de proefpersonen in conditie 'Liggend' verschillen gemiddeld over de vijf metingen niet significant van de scores van de proefpersonen in conditie 'Zittend' ($F=.04$; $P=ns$). De mate van spontaniteit verschilt statistisch dus niet tussen de beide condities, als voor beide de gemiddelde score over de vijf metingen wordt vergeleken.

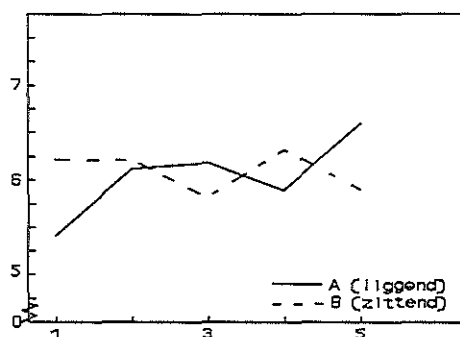
Tabel 7.4 MANOVA op schaal Spontaniteit

	df	F	P
Effect A*	1	.04	.85
Effect B (i.c. 5 metingen)	4,28	.66	.62
lineair	1,31	1.28	.27
kwadratisch	1,31	.05	.82
kubisch	1,31	1.05	.31
Effect AxB	4,28	2.08	.11
lineair	1,31	3.75	.06
kwadratisch	1,31	.05	.82
kubisch	1,31	4.24	.05

*A: a1 = gem. score van conditie 'Liggend' over vijf metingen

 a2 = gem. score van conditie 'Zittend' over vijf metingen

Het verschil tussen de vijf metingen ongeacht de condities is niet significant ($F=.66$; $P=ns$). Anders gezegd, over alle proefpersonen genomen, verschillen de vijf afzonderlijke metingen niet aantoonbaar van elkaar wat betreft de mate van spontaniteit. Ook het verschil tussen de condities op de vijf metingen is niet significant ($F=2.08$; $P=ns$), wat inhoudt dat niet geconcludeerd kan worden dat er verschillen optreden tussen de liggende en de zittende proefpersonen gedurende de vijf metingen. Figuur 7.5. toont een grafische weergave.

Figuur 7.5 Gemiddelde scores op schaal 'Spontaniteit', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'.

7.3. Discussie

De verwachting dat er verschillen zouden optreden tussen de condities 'Liggend' en 'Zittend', wat betreft de mate van vrij associëren, is niet bevestigd. Voor geen van de vier schalen konden één of meer van de hoofdvragen bevestigend worden beantwoord. De resultaten van Kroth (1970), waarbij de liggende opstelling tot vrijer associëren leidt dan de zittende opstelling, kunnen dus niet worden bevestigd. Een afdoende verklaring is hiervoor niet te geven. Wel dient er op te worden gewezen dat, in tegenstelling tot het onderhavige onderzoek, bij Kroth de proefleider niet in de ruimte aanwezig was en de instructies via een intercom werden gegeven. Bovendien is het onbekend hoeveel experimentele zittingen Kroth per proefpersoon gebruikte. De invloed van deze verschillen kan pas na verder experimenteren duidelijker worden.

Waarschijnlijk spelen meer en/of andere factoren dan de liggende en zittende opstelling alleen een rol bij het bepalen van de kwaliteit van het vrij associëren. Formele kenmerken lijken geen voldoende verklaringsgrond te bieden. In de volgende hoofdstukken wordt de invloed van persoonlijkheidskenmerken op het vrij associëren nagegaan.

Tenslotte nog een onverwachte bevinding uit dit onderzoek. Bij beschouwing van de inter-correlaties van de schalen op de vijf metingen, onderscheiden naar beide condities, valt op dat de inter-correlaties van schaal 'Algemeen' (zie tabel 7.5) voor conditie 'Liggend'

doorgaans aanmerkelijk hoger zijn dan die voor conditie 'Zittend'.

Tabel 7.5 Intercorrelaties van schaal 'Algemeen' op de vijf metingen, onderscheiden naar conditie

	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
1						1					
2	.72					2	.25				
3	.79	.89				3	.43	.25			
4	.48	.75	.73			4	.39	.56	.14		
5	.45	.39	.58	.61		5	.13	.31	.63	.51	
conditie 'Liggend'						conditie 'Zittend'					

Hetzelfde geldt voor de intercorrelaties van schaal 'Vrijheid', zie Tabel 7.6.

Tabel 7.6 Intercorrelaties van schaal 'Vrijheid' op de vijf metingen, onderscheiden naar conditie

	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
1						1					
2	.79					2	.12				
3	.74	.88				3	.40	.61			
4	.54	.74	.76			4	-.03	.67	.46		
5	.55	.76	.77	.86		5	.19	.48	.61	.67	
conditie 'Liggend'						conditie 'Zittend'					

Dit betekent dat de score die een proefpersoon in conditie 'Liggend' heeft, een goede voorspeller is voor de andere metingen onder deze conditie. Bij conditie 'Zittend' is dit niet het geval.

Dit opmerkelijke, zij het tentatieve verschil moet toegeschreven worden aan de conditie en niet aan de invloed van verschillen tussen de proefpersonen, omdat deze immers aselekt zijn toegewezen. Iets in conditie 'Zittend' maakt de scores moeilijk voorspelbaar in vergelijking met conditie 'Liggend'. Het is moeilijk hier een verklaring voor te geven, maar het is mogelijk dat de proefpersonen die liggen, door de ontspannen houding en de visuele deprivatie minder ontvankelijk zijn voor remmende of juist faciliterende invloeden en

daardoor meer voorspelbaar zijn.

Bij de schalen 'Betrokkenheid' en 'Spontaniteit' is dit fenomeen niet of nauwelijks aanwezig (zie bijlage 3).

8. Resultaten: Exploratie van de individuele veranderingen

8.1. Inleiding

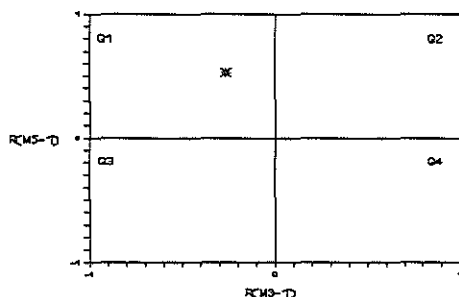
Na het hoofdstuk waarin onderzocht werd of er verschillen zijn tussen de condities 'Liggend' en 'Zittend', worden in dit hoofdstuk de individuele veranderingen van de proefpersonen belicht. Het is bedoeld als een nadere exploratie, waarin getracht wordt zicht te krijgen op patronen van veranderingen, onderscheiden naar kenmerken van de proefpersonen, als geslacht, angst en afweer. Ook de condities 'Liggend' en 'Zittend', afzonderlijk en in combinatie met angst, worden erin betrokken.

De wijze van kwantificatie en presentatie behoeft enige uitleg. Om de inter- en intra-individuele veranderingen van de proefpersonen te onderzoeken, zijn de scores op de 'Vrije Associatie Schaal' (zie 5.2.1.) op meting (M) 1, 3 en 5 genomen. Deze drie meetmomenten zijn gekozen omdat ze het begin, midden en einde van het experiment omvatten en gelijk verspreid zijn over het experiment. Er is voor drie meetmomenten gekozen, in plaats van bijvoorbeeld alle vijf, om een overzichtelijke visualisering mogelijk te maken. Voor de vier schalen afzonderlijk zijn van deze meetmomenten de relatieve verschillen berekend tussen M1-M3 en M1-M5. Verschilscore betekent het verschil tussen twee scores, bijvoorbeeld M1 en M3. Het is een relatieve verschilscore omdat niet uitgegaan wordt van de absolute score, maar van het percentage mogelijke verandering. Op een 10-punts schaal bijvoorbeeld kan een proefpersoon, als hij op M1 4 scoort, nog maximaal 6 punten stijgen op M3. Zes punten is dan de maximaal mogelijke verandering. Als deze proefpersoon op M3 7 scoort, is hij dus 3 punten vooruit gegaan, wat .50 van de mogelijke verandering is. Deze .50 is dan de relatieve verschilscore voor M1-M3. Hetzelfde geldt voor achteruitgang. Op deze wijze worden per proefpersoon en per schaal twee relatieve verschillen (M1-M3 en M1-M5) berekend, die in feite informatie geven over de veranderingen van proefpersonen tussen drie meetmomenten.

Door de mogelijke waarden van de relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 in een twee dimensionaal stelsel tegen elkaar af te zetten, ontstaat er een vlak waarin alle proefpersonen gelokaliseerd kunnen worden. (zie figuur 8.1.).

De vier quadranten (Q1, Q2, Q3, Q4) betekenen het volgende. In quadrant I (Q1) bevinden zich de proefpersonen die tussen M1 en M3 minder vrij, maar tussen M1 en M5 vrijer gingen associëren. Deze proefpersonen maakten dus een aanvankelijke afname tussen M1 en M3 in de mate van vrij associëren goed door een grotere toename tussen M3 en M5. In Q 2 gaan

de proefpersonen zowel tussen M1 en M3, als tussen M1 en M5 vooruit. In Q 3 vertonen de proefpersonen zowel tussen M1 en M3, als tussen M1 en M5 een afname in de mate van vrij associëren. In Q 4 bevinden zich de proefpersonen die tussen M1 en M3 vrijer gingen associëren, maar tussen M1 en M5 een afname vertonen. Deze afname vindt dus in feite plaats tussen M3 en M5. De proefpersonen die zich op de kruising van de assen bevinden zijn noch tussen M1 en M3, noch tussen M1 en M5 veranderd. Met andere woorden; ze zijn ten opzichte van M1 niet veranderd op M3 en evenmin op M5. Q 1 en 2 vormen samen de ruimte waarin de proefpersonen zich bevinden die op M5 een vooruitgang vertoonden ten opzichte van M1; in Q 3 en 4 de proefpersonen die achteruitgang vertoonden op M5 ten opzichte van M1. In Q 2 en 4 gaan de proefpersonen vooruit tussen M1 en M3; terwijl ze in Q 1 en 3 achteruit gaan. De denkbeeldige score in figuur 8.1. (-.25, .50) betekent bijvoorbeeld dat de betreffende proefpersoon tussen M1 en M3 25% van de mogelijke verandering achteruit ging, maar tussen M1 en M5 50% van de mogelijke verandering vooruit ging. Deze vooruitgang heeft dus plaats gehad tussen M3 en M5.

Figuur 8.1 Voorbeeld van een tweedimensionaal stelsel met de relatieve verschillcores voor M1-M3 op de horizontale dimensie en voor M1-M5 op de verticale dimensie.

De vraagstelling voor deze exploratie luidt: Zijn er voor de schalen 'Algemeen', 'Betrokkenheid', 'Vrijheid' en 'Spontaniteit' patronen te herkennen in de veranderingen van de proefpersonen. Daarbij zal onderscheiden worden naar:

1. Geslacht;
2. Conditie 'Liggend' en 'Zittend';
3. Hoogangstig v.s. laagangstig;
4. Hoogangstig v.s. laagangstig, gecombineerd met conditie 'Liggend' en 'Zittend';

5. Afweer:

- a. hoge en lage score op de DMI-schaal Turning Aggression against Object (TAO);
- b. hoge en lage score op de DMI-schaal Projection (PRO);
- c. hoge en lage score op de DMI-schaal Principalization (PRN);
- d. hoge en lage score op de DMI-schaal Turning Aggression against Self (TAS);
- e. hoge en lage score op de DMI-schaal Reversal (REV).

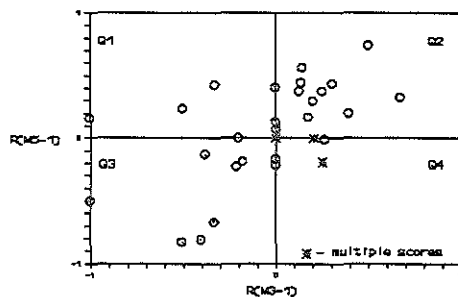
Voor alle schalen afzonderlijk zullen bovengenoemde exploraties worden verricht. Aan de hand van figuren zullen de veranderingen worden besproken. Er zijn 40 figuren onderzocht. Alleen de figuren waarin opmerkelijke resultaten naar voren komen, zullen in dit hoofdstuk worden gepresenteerd. De indeling naar hoog- en laagangstigen is ontstaan door de scores op de Z.B.V., versie angstdispositie, te dichotomiseren bij de mediaan-waarde. Ook de scores op elk van de vijf D.M.I.- schalen zijn gedichotomiseerd naar hoog en laag bij de mediaan-waarde. Door het ontbreken van de gegevens van twee proefpersonen betreft deze exploratie 34 proefpersonen.

8.2. Resultaten

Hieronder worden de patronen van individuele verandering op de vier schalen beschreven, onderscheiden naar enkele persoonlijke kenmerken van de proefpersonen.

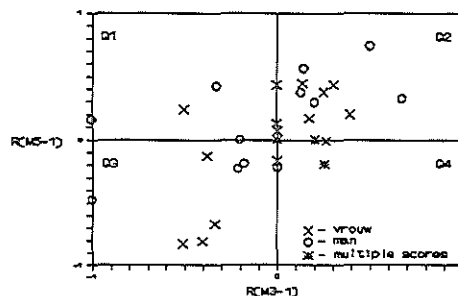
1. Algemeen

Bij de individuele veranderingen op de schaal 'Algemeen' (zie figuur 8.2.) valt op dat vooral Q2 en Q3 gevuld zijn, terwijl Q1 en Q4 vrijwel leeg zijn. Dat betekent dat proefpersonen die op schaal 'Algemeen' tussen M1 en M3 vooruit gingen in de mate van vrij associëren, dat vaak ook deden tussen M3 en M5. De proefpersonen die tussen M1 en M3 achteruit gingen wat betreft de mate van vrij associëren, deden dit meestal ook tussen M3 en M5. Er lijkt dus een positief verband te zijn, waarbij een toename, maar ook een afname in de mate van vrij associëren tussen M1 en M3, meestal wordt voortgezet of geconsolideerd tussen M3 en M5 en slechts in enkele gevallen wordt gevolgd door een tegengestelde verandering. Ten aanzien van de verandering van M1 naar M5 valt op dat van de 34 proefpersonen er 11 (32%) minder vrij gaan associëren, 7 (21%) niet veranderen en dat 16 proefpersonen (47%) vrijer associëren.

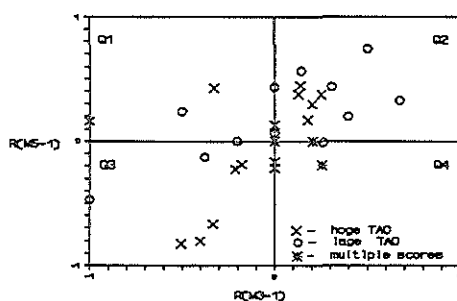
Figuur 8.2 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Algemeen'.

Onderscheiden naar geslacht (zie figuur 8.3.) kan men zien dat van de 4 proefpersonen in Q3, die allen duidelijk minder vrij gaan associëren, er drie vrouw zijn. De twee proefpersonen in Q2, die de meeste toename vertonen, zijn mannen.

Figuur 8.3 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Algemeen', onderscheiden naar Geslacht.

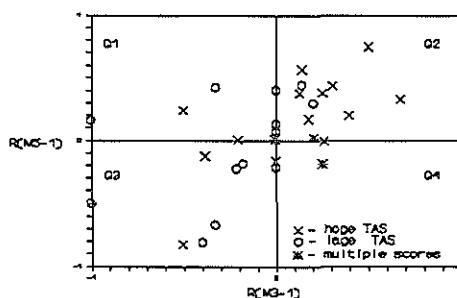
Als de proefpersonen onderscheiden worden naar hoge en lage scoring op de DMI-schaal Turning Aggression against Object (TAO), lijken de hoge scores op TAO minder vooruitgang of zelfs achteruitgang te boeken in vergelijking met de lage scores op TAO (zie figuur 8.4). Er is dus een tendens dat de proefpersonen die de grootste toename in de vrijheid van

Figuur 8.4 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Algemeen', onderscheiden naar TAO.

associëren vertonen, laag scoren op TAO; terwijl de proefpersonen die de grootste afname in vrij associëren vertonen hoog scoren op TAO. Van de 11 proefpersonen die tussen M1 en M5 minder vrij zijn gaan associëren, scoren er 8 (73%) hoog op TAO.

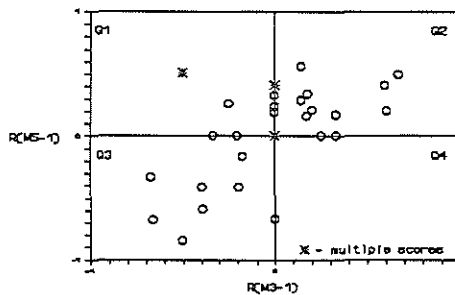
Als de proefpersonen onderscheiden worden naar hoge en lage scoring op de DMI-schaal Turning Aggression against Self (TAS), valt op dat van de 10 proefpersonen in Q2 er 8 (80%) hoog scoren op deze schaal (zie figuur 8.5.). Dit houdt in dat de hoge scores op TAS vaker vooruitgang boeken in het vrij associëren dan de lage scores.

Figuur 8.5 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Algemeen', onderscheiden naar TAS.

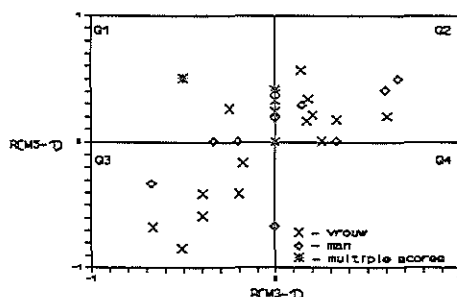
2. Betrokkenheid

Bij de individuele veranderingen tussen M1-M3 en M1-M5 op de schaal 'Betrokkenheid' (zie figuur 8.6.) komt naar voren dat Q4 geheel leeg is en dat in Q1 slechts drie proefpersonen voorkomen. Er is dus sprake van een tendens waarbij een positief verband bestaat tussen de mate van verandering tussen M1 en M3 enerzijds en M1 en M5 anderzijds. Met andere woorden; als men op M3 hoger scoort dan op M1, consolideert deze trend zich vaak tussen M3 en M5. Hetzelfde geldt voor achteruitgang tussen M1 en M3, ook deze consolideert zich. Drie proefpersonen vertonen een afname in de mate van betrokkenheid tussen M1 en M3, die wordt gevolgd door een toename van M3 naar M5. Het omgekeerde komt in het geheel niet voor. Ten aanzien van de verandering van M1 naar M5 valt op dat 8 proefpersonen (23.5%) minder betrokken gingen associëren, 8 (23.5%) bleven gelijk en bij 18 proefpersonen (53%) nam de betrokkenheid toe.

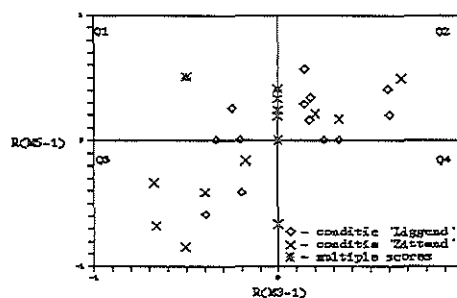
Figuur 8.6 Relatieve verschilsscores tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Betrokkenheid'.

Als de proefpersonen onderscheiden worden naar Geslacht blijkt dat 6 van de 7 proefpersonen (86%) in Q3 vrouw zijn (zie figuur 8.7.). Met andere woorden, van de 7 proefpersonen, die zowel tussen M1 en M3 als tussen M3 en M5 minder betrokken gingen associëren, zijn 6 vrouw. Van de 8 proefpersonen die tussen M1 en M5 minder vrij gingen associëren, zijn er 6 vrouw (75%).

Figuur 8.7 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Betrokkenheid', onderscheiden naar Geslacht.

Een onderscheid naar condities 'Liggend' en 'Zittend' (zie figuur 8.8) laat zien dat van de 8 proefpersonen die tussen M1 en M5 minder betrokken gingen associëren 6 proefpersonen (75%) tot conditie 'Zittend' behoren. Van de 9 proefpersonen in Q2, de proefpersonen die zowel tussen M1 en M3 als tussen M3 en M5 meer betrokken gingen associëren, behoren er 6 (67%) tot conditie 'Liggend'. De proefpersonen in conditie 'Liggend' vertonen dus in

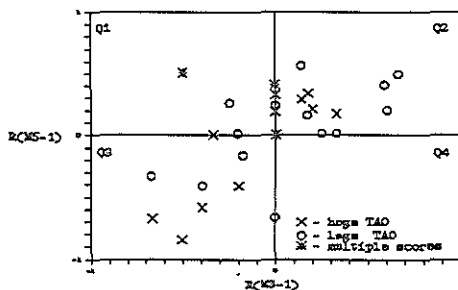

Figuur 8.8 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Betrokkenheid', onderscheiden naar conditie 'Liggend' en 'Zittend'.

verhouding meer vooruitgang dan de proefpersonen in conditie 'Zittend'. Een relatief groot deel van de proefpersonen in conditie 'Liggend', die op M1-M3 achteruitgang vertonen, gaan

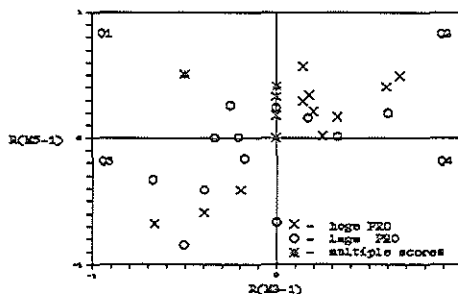
tussen M3-M5 vooruit.

Als de proefpersonen onderscheiden worden in hoge en lage scores op Turning Aggression against Object (TAO), gaan de hoge scores naar verhouding meer achteruit (zie figuur 8.9.). De lage scores vertonen een tegengestelde tendens, en gaan dus naar verhouding meer vooruit.

Figuur 8.9 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Betrokkenheid', onderscheiden naar TAO.

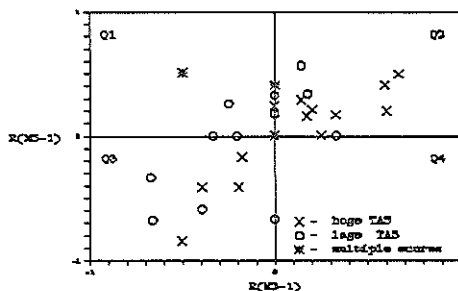
Als onderscheid gemaakt wordt tussen proefpersonen met hoge en lage scores op Projection (PRO), valt op dat relatief veel hoge scores consistent vooruitgang vertonen (zie figuur 8.10.).

Figuur 8.10 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Betrokkenheid', onderscheiden naar PRO.

Onderscheiden naar een hoge en een lage score op Turning Aggression against Self (TAS) valt op dat van de 9 proefpersonen in Q2 er 7 (78%) hoog scoren op deze schaal (zie figuur

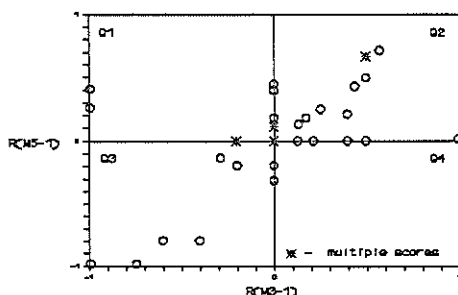
8.11.). Dit wil zeggen dat de hoge scores naar verhouding vaak consistente vooruitgang vertonen.

Figuur 8.11 Relatieve verschilcores tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Betrokkenheid', onderscheiden naar TAS.

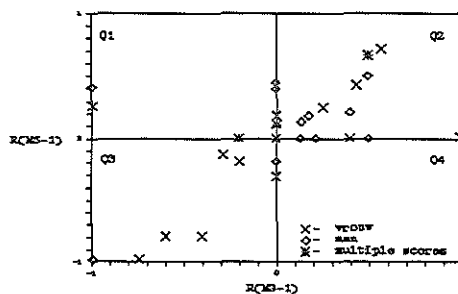
3. Vrijheid

Bij de individuele veranderingen in de mate van vrijheid van associëren tussen M1-M3 en M1-M5 (zie figuur 8.12.) valt op dat het patroon hetzelfde is als bij de schaal 'Betrokkenheid'. Ook hier is sprake van een positief verband tussen de mate van verandering tussen M1 en M3 enerzijds en M1 en M5 anderzijds. Dus zowel vooruitgang als achteruitgang tussen M1 en M3 consolideren zich tussen M3 en M5. Een uitzondering vormen de 2

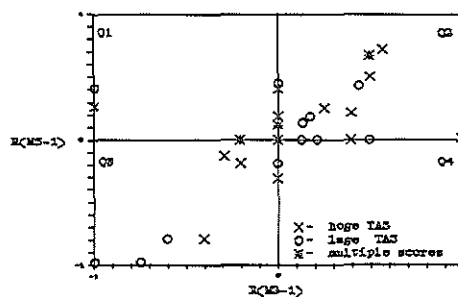
Figuur 8.12 Relatieve verschilcores tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Vrijheid'.

proefpersonen in Q1, die een inhaaleffect vertonen. Als alleen de verandering van M1-M5 in beschouwing wordt genomen, blijkt dat 8 proefpersonen (23.5%) achteruit gingen in de mate van vrijheid, 10 (29.5%) toonden geen verandering en 16 proefpersonen (47%) gingen vooruit. Een onderscheiding naar Geslacht laat zien dat 5 van de 6 proefpersonen (83%) in Q3 vrouw zijn (zie figuur 8.13.). Dit wil zeggen dat vrouwen relatief vaak een consistente achteruitgang vertonen. Van de 8 proefpersonen die tussen M1 en M5 met minder vrijheid gingen associëren, zijn er 6 vrouw (75%).

Figuur 8.13 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Vrijheid', onderscheiden naar Geslacht.

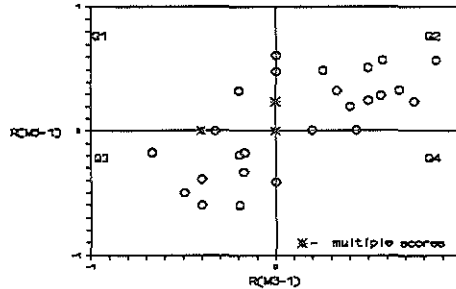
Onderscheiden (zie figuur 8.14) naar hoge en lage scores op Turning Aggression against Self (TAS) valt op dat naar verhouding veel lage scoorders zowel tussen M1-M3 als tussen M1-M5 achteruitgaan. Met andere woorden: ze gaan consistent minder vrij associëren.

Figuur 8.14 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Vrijheid', onderscheiden naar TAS.

4. Spontaniteit

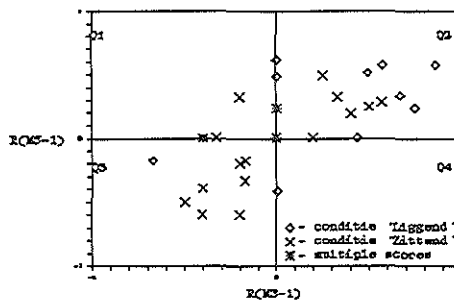
Bij de individuele veranderingen in de mate van spontaniteit van het associëren tussen M1-M3 en M1-M5 (zie figuur 8.15.) valt, net als bij de andere schalen, op dat er een positief verband is tussen de mate van verandering tussen M1 en M3 enerzijds en M1 en M5 anderzijds. Dit

Figuur 8.15 Relatieve verschilcores tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Spontaniteit'.

betekent dus dat meestal een toename of een afname van M1 naar M3 wordt gehandhaafd tussen M3 en M5. Eén proefpersoon (Q1) vertoont een afname tussen M1 en M3, maar gaat tussen M3 en M5 dusdanig spontaner associëren, dat de afname wordt omgezet in een vooruitgang tussen M1 en M5. Tussen M1 en M5 gaan 9 proefpersonen (26.5%) minder spontaan associëren, 9 (26.5%) veranderen niet en 16 (47%) associëren spontaner.

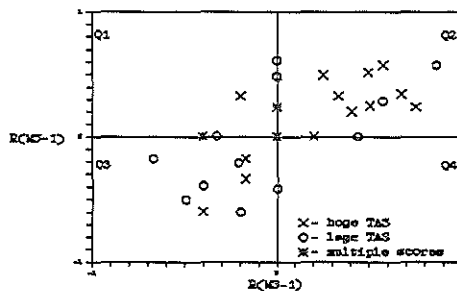
Als onderscheiden wordt naar condities 'Liggend' en 'Zittend' (zie figuur 8.16.), blijkt dat in

Figuur 8.16 Relatieve verschilcores tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Spontaniteit, onderscheiden naar conditie 'Liggend' en 'Zittend'.

Q3 van de 8 proefpersonen er 7 (88%) tot conditie 'Zittend' behoren. Anders gezegd; van de 8 proefpersonen die zowel tussen M1 en M3 als tussen M1 en M5 minder spontaan gingen associëren, behoren er 7 tot conditie 'Zittend'. De proefpersonen in conditie 'Zittend' vertonen dus vooral een consistente achteruitgang, terwijl de proefpersonen in conditie 'Liggend' naar verhouding de meeste consistente vooruitgang boeken.

Als de proefpersonen verdeeld worden in hoge en lage scores op Turning Aggression against Self (TAS), valt op dat van de 10 proefpersonen in Q2 (zie figuur 8.17.) er 8 (80%) hoog scoren. Dat wil zeggen dat naar verhouding veel hoge scores op TAS zowel tussen M1 en M3 als tussen M1 en M5 vooruit gaan. Met andere woorden; dat zij consistent spontaan gaan associëren naarmate het experiment vordert. Als alleen de verandering van M1 naar M5 in aanmerking wordt genomen, blijkt dat van de 16 proefpersonen die spontaan gaan associëren er 12 (75%) hoog scoren op TAS.

Figuur 8.17 Relatieve verschillen tussen M1-M3 en M1-M5 op schaal 'Spontaniteit', onderscheiden naar TAS.

8.3. Discussie

Voor alle schalen geldt dat er een duidelijke trend is waarbij de verandering tussen M1 en M3 plaatsvindt, om daarna te stabiliseren. Van de onderzochte variabelen zijn het vooral Geslacht en afweervormen als 'Turning Aggression against Self' en 'Turning Aggression against Object', die differentiëren tussen proefpersonen die vrijer en minder vrij associëren.

Geslacht speelt een rol bij de schalen; 'Algemeen', 'Betrokkenheid' en 'Vrijheid'. Bij al deze schalen is het overgrote deel van de proefpersonen, waarbij de kwaliteit van de vrije associatie afneemt, vrouw. Voor de proefpersonen die gelijk bleven of een toename vertoonden, geldt dit niet. Mogelijk hangt dit samen met het geslacht van de proefleider, een man, waardoor

sommige vrouwelijke proefpersonen zich misschien meer geremd voelden. Het kan echter ook rechtstreeks aan het geslacht gebonden zijn.

'Turning Aggression against Self' speelt een rol bij de schalen 'Algemeen', 'Betrokkenheid' en 'Spontaniteit'. Het grootste deel van de proefpersonen dat bij deze schalen zowel tussen M1 en M3 als tussen M1 en M5 vrijer gaat associëren, scoort hoog op deze afweervorm. Tentatief concluderend zou er dus sprake kunnen zijn van een tendens waarbij proefpersonen die meer geneigd zijn om agressie op zichzelf te richten, vaker vrijer associëren. Dit geldt zowel voor het vrij associëren in het algemeen als specifiek voor de betrokkenheid en spontaniteit. In overeenstemming hiermee zijn de scores voor 'Turning Aggression against Object' op de schalen 'Algemeen' en 'Betrokkenheid'. De proefpersonen die het meeste vooruitgang vertoonden met associëren, scoorden laag, terwijl de personen die de meeste achteruitgang vertoonden, hoog scoorden. Zoals de proefpersonen die agressie op zich zelf richten, tenderen naar vrijer associëren, tenderen de personen die agressie naar buiten richten naar minder vrij associëren. Illustratief hierbij is dat van de vier proefpersonen die op alle schalen de grootste afname van associëren vertonen, er drie hoog scoren op 'Turning Aggression against Object' en laag op 'Turning Aggression against Self'. De twee proefpersonen die op drie van de vier schalen de grootste toename vertonen, scoren beiden hoog op 'Turning Aggression against Self' en laag op 'Turning Aggression against Object'. Naast de persoonsvariabelen blijken de condities 'Liggend' en 'Zittend' ook van belang voor de schalen 'Betrokkenheid' en 'Spontaniteit'. Voor beide schalen geldt dat het merendeel van de proefpersonen die zowel tussen M1 en M3 als tussen M1 en M5 minder betrokken en minder spontaan gaan associëren, tot conditie 'Zittend' behoort.

Natuurlijk mogen op grond van deze exploratie geen verregaande conclusies worden getrokken. Een aantal onderzochte variabelen had nauwelijks differentiërende kwaliteiten. Dit verbaast enigszins ten aanzien van angst en de combinatie daarvan met de condities 'Liggend' en 'Zittend'. Het in hoofdstuk 4 genoemde onderzoek van Kroth en Forrest (1969), waarvan de uitkomst was dat laagangstigen vrijer associëren in conditie 'Liggend', terwijl het voor hoogangstigen niet bleek uit te maken, wordt hiermee niet bevestigd. Een afdoende verklaring is hiervoor niet te geven. Mogelijk speelt ook hier het effect van de proefleider een rol. In tegenstelling tot dit onderzoek was er bij Kroth en Forrest (1969) geen sprake van een proefleider die aanwezig was in de ruimte. Naast het wel of niet hebben van oogcontact heeft de proefleider mogelijk ook op een andere manier invloed uitgeoefend; namelijk door diens zwijgen. Wat het effect hiervan is, blijft moeilijk na te gaan. Over het algemeen, en zeker in een therapeutische situatie, wordt zwijgen als bedreigend ervaren. In de slotbeschouwing (hoofdstuk 12) wordt hier op terug gekomen.

Alhoewel het niet tot de vraagstelling van dit onderzoek behoort, is het interessant om te kijken naar de aard van de veranderingen voor alle proefpersonen. Voor de meeste proefpersonen verandert de kwaliteit van het associëren tussen M1 en M5. Maar deze veranderingen zijn niet uniform. Op alle vier de schalen is het aantal proefpersonen dat tussen M1 en M5 vooruit gaat het grootst (resp. 47%, 53%, 47% en 47%). Naast de proefpersonen die achteruit gingen (resp. 32%, 24%, 24% en 24%) zijn er op alle schalen vrij veel proefpersonen die niet veranderden tussen M1 en M5 (resp. 21%, 24%, 29% en 29%). Deze percentages wekken het vermoeden dat het op alle vier de schalen steeds dezelfde proefpersonen zijn die vooruit gaan, achteruit gaan of gelijk blijven. De schalen zouden dan steeds hetzelfde meten. Dit blijkt niet het geval te zijn. Slechts 9 proefpersonen gaan op alle schalen vooruit, 3 achteruit en geen enkele proefpersoon bleef op alle schalen gelijk.

9. Resultaten: Voorspelbaarheid van het associëren

9.1. Inleiding

In het voorgaande kon niet worden aangetoond dat de condities 'Liggend' en 'Zittend' een verschillend effect op de kwaliteit van de vrije associatie hebben. Inspectie van individuele veranderingen (meetmomenten 3 en 5 t.o.v. 1) leert dat bij de kwaliteit van het associëren meerdere factoren een rol spelen. In dit hoofdstuk wordt getracht na te gaan in hoeverre op grond van een aantal factoren gezamenlijk de kwaliteit van het associëren, gemeten aan het einde van het experiment (meting vijf), is te voorspellen. Het identificeren van factoren met een goede voorspellende waarde is van belang voor zowel de klinische praktijk als voor verder wetenschappelijk onderzoek.

Specifiek luidt de onderzoeksvraag: In welke mate is de kwaliteit van vrij associëren tijdens de laatste experimentele zitting (M5) te voorspellen op grond van:

1. Geslacht;
2. Conditie 'Liggend' en 'Zittend';
3. Angst, score op de Z.B.V., versie angstdispositie;
4. Afweer, scores op de D.M.I. schalen:
 - a. Turning Aggression against Object (TAO)
 - b. Projection (PRO)
 - c. Principalization (PRN)
 - d. Turning Aggression against Self (TAS)
 - e. Reversal (REV)
 - f. Juni's DMI Score (JDS)

Deze vraag is voor de schalen 'Algemeen', 'Betrokkenheid', 'Vrijheid' en 'Spontaniteit' van de 'Vrije Associatie Schaal' (V.A.S.) afzonderlijk beantwoord. Bovendien is voor elke schaal naast de bovengenoemde factoren ook een analyse verricht, waarbij de scores op de eerste metingen (M1) van de vier schalen als voorspeller variabelen zijn toegevoegd. Op deze wijze wordt nagegaan of het voorspellend vermogen wordt vergroot door de toevoeging van deze variabelen. Bij beide analyses werden interactie-termen van de eerste orde ingevoerd voor de variabelen Geslacht en Conditie met de andere voorspellers.

Om de voorspellende waarden van de factoren te onderzoeken, is gebruik gemaakt van de methode van multiple regressie analyse. Voor inzicht in de relatieve importantie van de voorspeller variabelen voor het voorspellen van de kwaliteit van het associëren (op de vijfde

meting), is het gestandaardiseerde regressie coëfficiënt (B) aangewezen. De P-waarden geven het significantie-niveau van de corresponderende regressie coëfficiënten weer. Het multiple correlatie coëfficiënt (MR) heeft dezelfde inhoud als Pearson correlatie coëfficiënten tussen de voorspelde waarden, ontleend aan de voorspeller variabelen, en de feitelijke waarden van de criterium variabele. De corresponderende P-waarde geeft aan of MR statistisch significant is. MR in het kwadraat (MR²) is het percentage verklaarde variantie. Adjusted MR² (Adj. MR²) is het percentage verklaarde variantie gecorrigeerd voor inkrimping. Deze gecorrigeerde waarde geeft beter dan de ongecorrigeerde MR² aan wat de MR² in de populatie proefpersonen is. Met andere woorden, adjusted MR² geeft de verwachte waarde van MR² bij replicatie.

De procedure was als volgt: de voorspeller variabelen worden alle tegelijk in de vergelijking opgenomen, waarna steeds de variabele met de geringste bijdrage aan de voorspelling wordt geëlimineerd (methode Backward). Het criterium voor elimineren was: $P > .10$. Het aantal proefpersonen was 36.

De variabelen waren alle gecodeerd als : 1 = lage score; 2 = hoge score, met uitzondering van Geslacht (1 = man; 2 = vrouw) en Conditie (1 = Liggend; 2 = Zittend).

9.2. Resultaten

Hieronder worden de resultaten gepresenteerd van de statistische analyses van de vraag in welke mate de kwaliteit van vrij associëren op de vijfde meting te voorspellen is en welke factoren in welke mate een bijdrage leveren aan deze voorspelling.

1. Algemeen

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen

Allereerst wordt de voorspellende waarde van de variabelen die vooraf zijn gemeten, onderzocht (zie tabel 9.1). Met andere woorden; in welke mate kan op grond van de informatie die voorafgaand aan het experiment is verzameld, de uiteindelijke kwaliteit van het associëren worden voorspeld?

Voor schaal 'Algemeen' is deze kwaliteit goed voorspelbaar ($MR = .75$). De voorspeller variabelen die daar een rol van belang bij spelen zijn Angst ($B = -1.26$), Principalization ($B = .96$) en in mindere mate Turning Aggression against Self ($B = .76$) en Projection ($B = .67$).

Dit betekent dat naarmate er hoger wordt gescoord op Angst (angstiger), de kwaliteit van het associëren op schaal 'Algemeen' lager is. Er is dus sprake van een negatieve relatie. Voor de andere drie voorspeller variabelen is de bijdrage aan de voorspelling positief, hetgeen wil zeggen dat hogere scores op Principalization, Turning Aggression against Self en Projection vaak samengaan met een hogere kwaliteit van het vrij associëren en lagere scores met een lagere kwaliteit van associëren.

Verder blijken de interactietermen een onmiskenbaar grotere betekenis te hebben dan de afzonderlijke variabelen. De interactie tussen Geslacht en Principalization is van groot belang voor het voorspellen van het vrij associëren in het algemeen ($B = -2.58$). Deze voorspellende waarde is negatief, dus naarmate er hoger wordt gescoord op deze interactieterm, wordt er minder vrij geassocieerd. Voor de interactieterm Geslacht x Angst ($B = 2.11$) is de voorspellende waarde positief. Met andere woorden, hoe hoger de score op deze variabele des te vrijer wordt er geassocieerd, terwijl een lagere score een afname van de vrijheid van associëren impliceert.

Tabel 9.1 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Algemeen'.

variabelen	B*	P	
Angst	-1.26	.02	MR = .75
PRN	.96	.01	MR2 = .57
TAS	.76	.00	Adj. MR2 = .46
PRO	.67	.01	P < .001
Geslacht x PRN	-2.58	.01	
Geslacht x Angst	2.11	.02	
Geslacht x Rev	.87	.01	

* B : gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen, inclusief eerste metingen.

Als de eerste metingen van de vier schalen als voorspeller variabelen worden toegevoegd, handhaven alle eerder geselecteerde variabelen zich (zie tabel 9.2). Schaal 'Algemeen' M1 ($B = .52$) en schaal 'Betrokkenheid' M1 ($B = -.39$) dragen in vrij geringe mate bij tot de voorspelling. Dat wil zeggen dat de eerste meting van schaal 'Algemeen' gematigd voorspellende waarde heeft voor meting vijf van deze schaal. Naarmate er vrijer wordt geassocieerd op de eerste meting, wordt er vrijer geassocieerd op de vijfde meting. Het voorspellend vermogen van schaal 'Betrokkenheid' M1 voor schaal 'Algemeen' is negatief.

Een hogere score op schaal 'Betrokkenheid' M1 heeft dus een voorspellende waarde ten aanzien van een lagere score op de vijfde meting van schaal 'Algemeen'. Het voorspellend vermogen van de geselecteerde variabelen als geheel is dan hoog te noemen ($MR = .81$).

Tabel 9.2 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Algemeen', inclusief eerste metingen.

variabelen	B*	P	
Angst	-1.30	.01	MR = .81
PRN	1.09	.00	MR2 = .66
TAS	.75	.00	Adj. MR2 = .55
PRO	.68	.01	P < .001
Geslacht x PRN	-2.62	.01	
Geslacht x Angst	2.28	.01	
Geslacht x REV	.82	.01	
Algemeen M1	.52	.01	
Betrokkenheid M1	-.39	.06	

* B : gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

2. Betrokkenheid

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen

Twee afzonderlijke variabelen dragen bij tot de voorspelling (zie tabel 9.3). Angst ($B = -.87$) draagt negatief bij aan de voorspelling van de criteriumvariabele. Anders gezegd, hoe angstiger, des te minder betrokken is de proefpersoon in het associëren. En omgekeerd, naarmate de proefpersoon minder angstig is, zal hij met meer betrokkenheid associëren. Projection ($B = .49$) draagt in geringere mate bij aan de voorspelling. Ook hier hebben de interactietermen een grotere voorspellende waarde dan de afzonderlijke variabelen. Vooral Geslacht x Angst ($B = 1.91$) levert een grote bijdrage aan de voorspelling. Naarmate de proefpersoon hoger op deze interactieterm scoort, zal hij met meer betrokkenheid associëren. Als deze score lager wordt, neemt ook vaak de betrokkenheid af. Geslacht x Principalization ($B = -1.22$) en Geslacht x Juni's D.M.I. Score ($B = -.87$) hebben beide een negatieve waarde. Hogere scores op deze twee interactietermen voorspellen dus een mindere mate van betrokkenheid, lagere scores een hogere mate van betrokkenheid. Het totaal voorspellend vermogen van de geselecteerde variabelen is matig ($MR = .54$).

Tabel 9.3 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Betrokkenheid'.

variabelen	B*	P		
Angst	-.87	.09	MR	= .54
PRO	.49	.05	MR2	= .29
Geslacht x Angst	1.91	.02	Adj. MR2	= .17
Geslacht x PRN	-1.22	.02	P	= n.s.
Geslacht x JDS	-.87	.01		

* B : gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen, inclusief eerste metingen

Voor een belangrijk deel worden andere variabelen geselecteerd, als de eerste metingen op de vier schalen bij de voorspelling worden betrokken (zie tabel 9.4). Projection draagt van de afzonderlijke variabelen het meest bij ($B = .55$). Principalization ($B = .42$) en Turning Aggression against Self ($B = .39$) doen dit in mindere mate, terwijl de enige geselecteerde eerste meting, schaal 'Algemeen' M1 ($B = .33$), het minst bijdraagt in de voorspelling. Voor al deze vier variabelen geldt dat naarmate de scores toenemen, de mate van betrokkenheid vaak eveneens toeneemt. Lagere scores op deze variabelen voorspellen een afname van de betrokkenheid bij het associëren. De samengestelde scores Geslacht x Principalization ($B = -.80$) en Geslacht x Reversal ($B = .61$) vormen over het geheel genomen de grootste bijdrage. Ook hier is het totaal voorspellend vermogen matig ($MR = .59$).

Tabel 9.4 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Betrokkenheid', inclusief eerste metingen

variabelen	B*	P		
PRO	.55	.03	MR	= .59
PRN	.42	.08	MR2	= .34
TAS	.39	.04	Adj. MR2	= .21
Geslacht x PRN	-.80	.02	P	= ns
Geslacht x REV	.61	.08		
Algemeen M1	.33	.06		

* B : gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

3. Vrijheid

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen

De voorspellende waarde van de variabelen die vooraf zijn gemeten (zie tabel 9.5) is gematigd ($MR = .63$), maar wordt bereikt met slechts drie variabelen. Projection ($B = .60$) en Turning Aggression against Self ($B = .51$) dragen positief bij aan de voorspelling van het criterium (meting 5). Dat wil zeggen dat de vrijheid van associëren toeneemt naarmate de scores op deze variabelen hoger zijn, of dat deze vrijheid afneemt naarmate op deze variabelen lager wordt gescoord. De voorspellende waarde van Geslacht x Juni's D.M.I. Score ($B = -.41$) voor de mate van vrijheid van associëren op meting vijf is negatief. Anders gezegd, hoe lager de score op deze samengestelde variabele is, des te hoger is de mate van vrijheid, en omgekeerd.

Tabel 9.5 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Vrijheid'.

variabelen	B*	P		
PRO	.60	.01	MR	= .63
TAS	.51	.00	MR2	= .40
Geslacht x JDS	-.41	.05	Adj. MR2	= .35
			P <	.001

* B : gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen, inclusief eerste metingen

Als de eerste metingen van alle schalen in de vergelijking worden betrokken (zie tabel 9.6), neemt het voorspellend vermogen toe ($MR = .78$). Het aantal geselecteerde variabelen wordt echter ook meer dan verdubbeld. Van de afzonderlijke variabelen zijn vooral Angst ($B = -1.32$) en Projection ($B = .74$) van belang. Opvallend is dat ook hier Angst een negatieve waarde heeft. Met andere woorden, hoe angstiger iemand is, des te groter is de kans dat diegene minder vrij zal associëren op meting vijf en omgekeerd.

Tabel 9.6 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Vrijheid', inclusief eerste metingen

variabelen	B*	P		
Angst	-1.32	.01	MR	= .78
PRO	.74	.00	MR2	= .60
Geslacht x Angst	2.79	.00	Adj. MR2	= .50
Geslacht x JDS	-1.39	.00	P < .001	
Geslacht x REV	-.99	.01		
Geslacht x PRN	-.86	.04		
Algemeen M1	.47	.00		

* B : gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

Van de interactietermen, maar ook over het geheel genomen, vormt Geslacht x Angst de meest substantiële bijdrage ($B = 2.79$). Een hoge score op deze variabele heeft dus een hoge voorspellende waarde ten aanzien van een grotere mate van vrijheid op meting vijf. Een lagere score heeft dit voor een geringere mate van vrijheid. Bij Geslacht x Juni's D.M.I. Score ($B = -1.39$), Geslacht x Reversal ($B = -.99$) en Geslacht x Principalization ($B = -.86$) is dit voorspellend vermogen negatief. Dat wil zeggen dat hoe hoger een proefpersoon scoort op deze interactietermen, des te groter is de kans dat hij met minder vrijheid associeert, en omgekeerd.

4. Spontaniteit

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen

Als alleen de vooraf gemeten variabelen in beschouwing worden genomen (zie tabel 9.7), valt het op dat Turning Aggression against Self ($B = 1.02$) en in mindere mate Projection ($B = .30$) beide positief bijdragen aan de voorspelling van het criterium, i.c. de mate van spontaniteit van het associëren op de vijfde meting van deze schaal. Hogere scores op deze variabelen komen dus vaak overeen met een grotere mate van spontaniteit. Lagere scores komen vaak overeen met een geringere mate van spontaniteit. De interactieterm Conditie x Turning Aggression against Self levert een negatieve bijdrage ($B = -.64$). Met andere woorden, hoe hoger de score op deze variabele, des te groter is de kans dat er minder spontaan wordt geassocieerd en omgekeerd. Het voorspellend vermogen van deze drie

variabelen samen is vrij hoog te noemen ($MR = .76$), zeker gezien het relatief geringe aantal variabelen.

Tabel 9.7 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Spontaniteit'.

variabelen	B*	P		
TAS	1.02	.00	MR	= .76
PRO	.30	.02	MR2	= .58
Conditie x TAS	-.64	.00	Adj. MR2	= .54
			P < .001	

* B: gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

Voorspelbaarheid op basis van voorspeller variabelen, inclusief eerste metingen

De vooraf gemeten variabelen samen met de eerste metingen van alle schalen (zie tabel 9.8) leveren eveneens een vrij hoog voorspellend vermogen op ($MR = .75$). Ook hier wordt dit bereikt met slechts drie variabelen. Er zijn uitsluitend afzonderlijke variabelen geselecteerd. Turning Aggression against Self ($B = .68$) levert de grootste bijdrage. De spontaniteit van het associëren op de vijfde schaal neemt toe, naarmate de score op deze variabele hoger wordt en lager naarmate deze lager wordt. Conditie draagt negatief bij ($B = -.45$) aan de voorspelling. Dat wil zeggen dat proefpersonen in de conditie 'Zittend' vaker minder spontaan associëren op de vijfde meting. Proefpersonen in conditie 'Liggend' associëren vaak spontaner op de laatste meting. Projection heeft een positief voorspellende waarde ($B = .31$). Naarmate proefpersonen meer projecteren, is de kans dat ze spontaner zullen associëren groter, en omgekeerd.

Tabel 9.8 Voorspelbaarheid van het vrij associëren op de vijfde meting voor schaal 'Spontaniteit', inclusief eerste metingen

variabelen	B*	P		
TAS	.68	.00	MR	= .75
Conditie	-.45	.00	MR2	= .56
PRO	.31	.02	Adj. MR2	= .51
			P < .001	

* B: gestandaardiseerde regressie coëfficiënt

9.3. Discussie

De kwaliteit van het vrij associëren blijkt met een relatief gering aantal variabelen goed voorspelbaar te zijn, met uitzondering van de schaal 'Betrokkenheid'. De mate van betrokkenheid kon slechts matig worden voorspeld.

Geslacht is een factor van belang. Geslacht op zich heeft weinig waarde, maar in interactie met vooral Angst en Principalization is er wel sprake van een substantiële bijdrage in de voorspelbaarheid. Hierbij valt op dat Geslacht x Angst steeds een positieve bijdrage heeft, hetgeen betekent dat het vaker hoogangstige vrouwen zijn die naar verhouding hoog scoren op de 'Vrije Associatie Schaal' (V.A.S.). Laagangstige mannen scoren dan vaker lager op de V.A.S. Geslacht x Principalization heeft steeds een negatieve waarde. Dit houdt in dat mannen die lager scoren op deze variabele naar verhouding hoger scoren op de V.A.S.

Angst als afzonderlijke variabele is eveneens een waardevolle voorspeller. Opvallend is dat deze variabele steeds een negatieve waarde heeft. Laagangstig heeft dus een voorspellende waarde ten aanzien van hogere scores op de V.A.S. Hoogangstige proefpersonen scoren vaak lager op de V.A.S. Dit gaat vooral op voor de schalen 'Algemeen' en 'Betrokkenheid'.

Van de groep afweermechanismen zijn alleen Turning Aggression against Self en Projection goede voorspellers, en wel voor alle schalen. Een afdoende verklaring hiervoor is niet te geven. Een mogelijkheid is dat zowel Turning Aggression against Self en Projection in feite beide tegen de eigen persoon gericht worden; de eerste direct en de tweede via een object. Het feit dat de waarden van beide mechanismen in het regressiemodel zonder uitzondering steeds positief zijn en nooit tegengesteld, ondersteunt deze gedachte. Een verklaring zou dan kunnen zijn, dat mensen die agressie tegen zichzelf richten meer met het innerlijk bezig zijn, terwijl dit minder geldt voor de mensen die agressie naar buiten richten. De eerste groep zou als het ware meer innerlijke redenen hebben om te associëren dan de tweede groep, die meer neigen tot afreageren in en op de buitenwereld.

Bij de toegevoegde eerste metingen blijkt alleen de eerste meting van schaal 'Algemeen' voorspellende waarde te hebben voor drie schalen ('Algemeen', 'Betrokkenheid' en 'Vrijheid').

Tenslotte valt op dat schaal 'Spontaniteit' een afwijkend patroon vertoont. De mate van spontaniteit is goed te voorspellen op grond van drie variabelen. Voor de andere schalen zijn meer variabelen nodig, waarbij interactietermen. Bovendien is alleen bij deze schaal de conditie een voorspeller van importantie, waarbij er een tendens is dat liggende proefpersonen vaak spontaner associëren dan zittende proefpersonen. Dat het verschil tussen liggen en zitten alleen voorspellende waarde heeft ten aanzien van de mate van spontaniteit zou er op kunnen

wijzen dat spontaniteit sneller en makkelijker beïnvloedbaar is door het verschil in positie, dan kwaliteiten als betrokkenheid en vrijheid. Deze laatste hebben waarschijnlijk meer tijd nodig om zich te ontwikkelen, misschien omdat ze gevoeliger zijn voor afweer. Overigens was het verschil tussen liggen en zitten bij de schalen 'Algemeen', 'Betrokkenheid' en 'Vrijheid' vaak de laatste of één van de laatste variabelen die werd geëlimineerd, zowel bij de analyses zonder als met eerste metingen. Met andere woorden; het verschil tussen liggen en zitten viel vaak net buiten de 'geselecteerde' variabelen.

De meest onverwachte bevinding in dit onderzoek is de rol die het geslacht van de proefpersonen speelt. Zoals gezegd is het geslacht vooral van betekenis in interactie met andere factoren. De bevinding is onverwacht omdat nergens in de literatuur hiervoor een aanwijzing is te vinden. Een verklaring is moeilijk te geven. In hoofdstuk 8 werd beschreven dat de proefpersonen die de meeste teruggang vertoonden in de mate van vrij associëren tussen meting één en vijf, voornamelijk vrouwen waren. Hierbij werd de veronderstelling geuit dat mogelijk het geslacht van de proefleider (manlijk) hierop van invloed is geweest. Ook op grond van de resultaten in dit hoofdstuk is het niet uitgesloten dat er sprake is van een effect van de proefleider. De vraag dringt zich op of het verschil dat is gevonden tussen manlijke en vrouwelijke proefpersonen (gedeeltelijk) wordt veroorzaakt door een proefleider-effect. Kortom, de resultaten van zowel hoofdstuk 8 als 9 roepen veel vragen op omtrent de rol van het geslacht van zowel de proefpersonen als de proefleider met betrekking tot het vrij associëren. In hoofdstuk 11 wordt getracht enkele van deze vragen te beantwoorden.

10. Resultaten: Exploratie van de nagesprekken

10.1. Inleiding

In dit exploratieve hoofdstuk wordt onderzocht of er patronen te herkennen zijn in de subjectieve belevingen van de proefpersonen. Hiertoe vond na de vijfde zitting een kort nagesprek plaats, waarin de volgende vragen (eerder vermeld in 6.3.3) aan de orde kwamen:

1. Hoe heb je deze experimenten ervaren?
2. Was er voor je gevoel verschil tussen de zittingen?
3. Wat vond je het prettigst en wat het meest naar van deze zittingen?
4. Wat vond je van de positie waarin je je bevond; liggend (zittend) en mij (niet) kunnen zien?
5. Zou je nog een keer meewerken, als dat nodig zou zijn?

Het nagesprek werd gevoerd door de proefleider, die tijdens het gesprek de antwoorden noteerde. Alle 36 proefpersonen zijn bij de nagesprekken betrokken. Slechts de saillante bevindingen zijn weergegeven.

10.2. Resultaten

Hieronder volgen de resultaten van de nagesprekken, geordend naar de vijf gestelde vragen.

1. Hoe heb je deze experimenten ervaren?

Als de antwoorden op deze vraag ingedeeld worden naar de driedeling, positief, neutraal en negatief, hebben 26 proefpersonen de experimenten positief ervaren, 10 negatief en 0 neutraal. De 26 proefpersonen die een positieve ervaring hadden, waren gelijk verdeeld over de condities 'Liggend' en 'Zittend', hetgeen dus ook geldt voor de proefpersonen met een negatieve ervaring. Voorbeelden van antwoorden die in de categorie positief voorkwamen, zijn: "Prettige ervaring; vertelde dingen die ik nog nooit verteld heb"; "het zet je aan het denken"; "interessant"; "moeilijk maar boeiend". Opvallend was dat meerdere proefpersonen uit zichzelf vertelden dat ze ongewild toch selecteerden. Voorbeelden uit de categorie negatief zijn: "Vervelend, bang om ongewild dingen te vertellen (3x)"; "stiltes", "Het niet kunnen zien en het geen reactie krijgen is heel naar"; "zinloos"; "raar"; "onnatuurlijk".

2. Was er voor je gevoel verschil tussen de zittingen?

Als de antwoorden op deze vraag worden verdeeld tussen ja en nee, antwoorden 34 proefpersonen bevestigend en 2 proefpersonen ontkennend. Deze laatsten behoorden tot de conditie 'Zittend'. Van de 34 proefpersonen die wel verschil tussen de metingen ervaarden, vonden 33 proefpersonen de eerste zitting het moeilijkst, terwijl de volgende zittingen makkelijker werden. Eén proefpersoon vond het omgekeerde.

3a. Wat vond je het prettigste aspect van de vijf zittingen?

De meest opmerkelijke antwoorden op deze vraag staan hieronder vermeld, met het aantal keren dat zij voorkwamen.

- Het op een rijtje kunnen zetten van zaken; over mezelf nadenken. (7x)
- Het liggen en u niet kunnen zien. (4x)
- Het liggen, durf dan meer, ook meer ontspannen. (4x)
- Het liggen en het zomaar vertellen wat er in je omgaat. (1x)
- Het ontspannen zijn. (3x)
- Dingen kunnen vertellen, dat lucht op. (5x)
- Niets. (7x)

Het is opvallend dat negen proefpersonen expliciet het op de bank liggen noemen, terwijl geen enkele proefpersoon het zitten noemt.

3b. Wat vond je het meest nare aspect van de vijf zittingen?

Ook hier staan de meest opmerkelijke antwoorden op deze vraag vermeld met het aantal keren dat zij voorkwamen.

- Het geen respons krijgen. (13x)
- Het over jezelf vertellen tegen een vreemde. (5x)
- Het steeds moeten beginnen. (4x)
- Dat u er steeds bij zat. (3x)

Van de 13 proefpersonen die antwoordden, "het geen respons krijgen", behoorden er 3 tot conditie 'Liggend' en 10 tot conditie 'Zittend'.

4a. Wat vond je van de positie waarin je je bevond. zittend en mij kunnen zien? (N=18)

Als de antwoorden werden verdeeld in positief, negatief en neutraal, hebben 5 proefpersonen positief geantwoord, 11 negatief, en 2 neutraal. Van de 5 proefpersonen die positief antwoordden, noemden 3 expliciet dat ze het zitten prettig vonden, maar dat ze expres niet naar de proefleider hadden gekeken. Van de 11 proefpersonen die negatief antwoordden,

noemden allen expliciet als grootste bezwaar het visuele contact. (Overigens was de proefleider al tijdens de experimenten opgevallen dat veel zittende proefpersonen het oogcontact vermeden. Twee proefpersonen draaiden zelfs hun stoel weg van de proefleider.)

4b. Wat vond je van de positie waarin je je bevond, liggend en mij niet kunnen zien? (N=18)

Ook hier zijn de antwoorden verdeeld in positief, negatief en neutraal. Een positief antwoord gaven 17 proefpersonen, 1 proefpersoon gaf een negatief antwoord en er waren geen neutrale antwoorden. Van de 17 proefpersonen die positief antwoordden, noemden er 12 het ontbreken van visueel contact als prettig. Zes van deze 17 proefpersonen noemden als prettig, dat ze zich zo goed konden ontspannen.

5. Zou je nog een keer meewerken, als dat nodig zou zijn?

Op deze vraag konden de proefpersonen antwoorden met ja of nee. Negenentwintig (29) antwoordden positief, 7 negatief. Voor beide antwoordcategorieën geldt dat de proefpersonen vrijwel gelijk verdeeld waren over de condities 'Liggend' en 'Zittend'.

10.3. Discussie

De bovenstaande resultaten zijn verkregen door middel van halfgestructureerde nagesprekken, die alleen door de proefleider zijn geordend. Er is dus sprake van exploratie, waaraan uiteraard geen verregaande conclusies mogen worden verbonden. Desalniettemin zijn sommige uitkomsten intrigerend. Allereerst valt op dat 34 proefpersonen verschillen tussen de zittingen hebben ervaren, hetgeen niet overeenkomt met andere onderzoeksresultaten. Het meest saillant zijn de antwoorden op de vragen 3a, 4a en 4b. Hierbij valt op dat negen proefpersonen expliciet en ongevraagd het liggen op de bank als het prettigste aspect van de experimenten noemt. Dat is 50% van de 18 proefpersonen in conditie 'Liggend'. Slechts 5 van de 18 zittende proefpersonen geeft een positief oordeel over deze positie. Alle 11 proefpersonen die negatief oordeelden, noemden het visuele contact als het grootste bezwaar. Van de 17 liggende proefpersonen die positief oordeelden over de positie waarin ze zich bevonden, noemden 12 het niet hebben van visueel contact als voordeel.

Wat in deze exploratie dus veel sterker naar voren komt dan in de voorgaande onderzoeken, is dat de liggende proefpersonen het liggen veel positiever ervaren dan de zittende proefpersonen het zitten en dat hierbij het wel of geen visueel contact hebben een grote rol speelt.

Alhoewel deze conclusie slechts tentatief mag zijn, dringt zich toch de vraag op waarom dit verschil tussen de twee groepen niet in de scores op de 'Vrije Associatie Schaal' tot uitdrukking komt. Mogelijk is er een tegenstelling tussen experimentele data en subjectieve belevingen. Zo hoeft bijvoorbeeld een op de V.A.S. hoog scorende en dus in hoge mate vrij associërende proefpersoon, dit niet noodzakelijkerwijs als prettig te beleven.

Een andere conclusie kan zijn dat de experimentele opzet te kort schiet, bijvoorbeeld omdat de tijdspanne te kort is, of dat de wijze van meten de data te zeer vervormt. In ieder geval lijkt het raadzaam om bij een volgend onderzoek de subjectieve beleving met psychometrisch beproefde instrumenten te meten, opdat er wetenschappelijk verantwoorde conclusies getrokken kunnen worden.

11. Verder onderzoek: Invloed van het geslacht van proefpersonen en proefleider

11.1. Inleiding

In de hoofdstukken 7 t/m 10 zijn de resultaten beschreven van een onderzoek naar invloeden op het vrij associëren, zoals de liggende en de zittende opstelling, het niveau van de angst en de vorm van de afweer. Hierbij komt naar voren dat, naast de genoemde factoren ook het geslacht van de proefpersonen van invloed is op het vrij associëren. Het geslacht van de proefpersonen blijkt met name van belang in interactie met andere factoren als angst en afweer.

Het opmerkelijke van deze bevinding is dat in de literatuur op geen enkele wijze wordt gewezen op de mogelijke rol van het geslacht. Het feit dat in geen van de onderzoeken die verricht zijn naar vrije associatie (zie paragraaf 4.3. en 4.4.) rekening is gehouden met de invloed van het geslacht, was bij het opzetten van dit onderzoek reden om geslacht als factor in het model op te nemen.

In hoofdstuk 8 blijkt dat het overgrote deel van de proefpersonen, waarbij de kwaliteit van het vrij associëren tussen de eerste en vijfde meting afneemt, vrouw is. Als mogelijke verklaring wordt hiervoor het geslacht van de proefleider, een man, genoemd. Mogelijk dat sommige vrouwelijke proefpersonen zich meer geremd voelen bij een man.

In hoofdstuk 9 blijkt het geslacht van de proefpersonen een belangrijke voorspeller voor de mate van vrij associëren. Zoals gezegd geldt dit met name in interactie met angst en sommige afweervormen. Dit varieert echter per schaal, waardoor geen eenduidig beeld ontstaat. In hoofdstuk 9 wordt eveneens de vraag gesteld naar de invloed van het geslacht van de proefleider en wordt de mogelijkheid genoemd dat het verschil tussen de manlijke en vrouwelijke proefpersonen (gedeeltelijk) wordt bepaald door een proefleider-effect.

Het is de vraag welke rol het geslacht van de proefpersonen speelt als angst en afweer onder controle worden gehouden. Is er dan sprake van invloed van het geslacht op zich, of verdwijnt het effect geheel? Daarnaast is het zeer interessant om na te gaan of het geslacht van de proefleider van invloed is op het vrij associëren. Dit geldt zowel voor een eventuele invloed van het proefleider-geslacht op zich, als in interactie met het geslacht van de proefpersonen. Het hiervoor beschreven onderzoek is primair opgezet om het verschil tussen de liggende en zittende opstelling te toetsen. Op grond van deze opzet zijn de vragen naar de invloed van het geslacht onvoldoende te beantwoorden, zodat besloten is een nieuw onderzoek op te zetten. In dit hoofdstuk wordt dit onderzoek beschreven.

In paragraaf 11.2. wordt de opzet van het onderzoek gepresenteerd en wordt de specifieke

vraagstelling geformuleerd. De methode van onderzoek wordt beschreven in paragraaf 11.3., waarna in paragraaf 11.4. de resultaten worden beschreven. Het hoofdstuk wordt in paragraaf 11.5. besloten met de discussie.

11.2. Opzet van het onderzoek en specifieke vraagstelling

Om de invloed van het geslacht van de proefpersonen en de proefleider op het vrij associëren te onderzoeken, is het onderzoek zoals beschreven in hoofdstuk 6 deels gerepliceerd. Dezelfde meetinstrumenten zijn gebruikt om metingen te verrichten naar het niveau van de angst en de vorm van de afweer. De proefpersonen hebben ook deze keer op vijf achtereenvolgende dagen vrij geassocieerd en het verkregen materiaal is op dezelfde wijze beoordeeld. De verschillen zitten in de experimentele condities.

Het geslacht van de proefleider is als factor in het model opgenomen. De helft van de proefpersonen werd aselekt aan een manlijke proefleider toegewezen, de andere helft aan een vrouwelijke proefleider. Bovendien zijn in beide condities het aantal manlijke en vrouwelijke proefpersonen gelijk. In tegenstelling tot het vorige onderzoek hebben de proefpersonen uitsluitend liggend geassocieerd. Een proefopzet waarbij zowel liggend als zittend wordt geassocieerd, zou een verdubbeling van het aantal proefpersonen vragen. Er moest dus een keuze worden gemaakt tussen liggen of zitten. Er is tot liggend associëren besloten omdat deze houding het meest in verband wordt gebracht met vrij associëren. Op grond van de resultaten van hoofdstuk 7 zou het geen verschil moeten maken voor de uitkomsten van dit onderzoek. Hiermee ontstaat het volgende beeld:

Tabel 11.1 Proefopzet

		proefpersonen	
		mannen	vrouwen
proef-leider	man	n=15	n=15
	vrouw	n=15	n=15

De specifieke vraagstelling luidt:

- 1a. Is er een effect op de kwaliteit van het vrij associëren als gevolg van het geslacht van

de proefpersonen (A)?

- b. Is er een effect op de kwaliteit van het vrij associëren als gevolg van het geslacht van de proefleider (B)?
 - c. Is er een effect op de kwaliteit van het vrij associëren als gevolg van de interactie tussen het geslacht van de proefpersonen en het geslacht van de proefleider (AxB)?
2. Veranderen de antwoorden op de vragen zoals onder punt één vermeld, wanneer de invloed van de afweer onder controle wordt gehouden?

Aangezien bij het eerder verrichte onderzoek is gebleken dat bij deze vragen de invloed van angst een belangrijke rol speelt, is deze invloed voor alle bovenstaande vragen statistisch onder controle gehouden.

11.3. Methode van onderzoek

11.3.1. Meetinstrumenten

De volgende meetinstrumenten zijn gebruikt, voor beschrijving wordt verwezen naar de betreffende paragrafen:

De 'Vrije Associatie Schaal' (V.A.S.), zie paragraaf 5.2.1. In bijlage 1 wordt de complete schaal gepresenteerd.

De 'Zelf Beoordelings Vragenlijst' (Z.B.V.), zie paragraaf 6.3.1.2.

De 'Defense Mechanism Inventory' (D.M.I.), zie paragraaf 6.3.1.3.

11.3.2. Proefpersonen

De proefpersonen zijn derdejaars studenten in de Geneeskunde. Ze werden geworven door middel van een advertentie in het Universiteitsblad en door her en der opgehangen affiches. De wervingsprocedure en voorwaarden voor deelname waren verder identiek aan het vorige onderzoek (zie paragraaf 6.3.2.).

Het aantal proefpersonen bedroeg zestig, dertig mannen en dertig vrouwen. Tabel 11.2. geeft

enkele karakteristieken van deze groep.

Tabel 11.2 Voormetingen van 60 proefpersonen, onderscheiden naar de condities 'Proefleider Man' (PLM) en 'Proefleider Vrouw' (PLV)

variabelen	PLM n=30		PLV n=30		t	p
	\bar{x}	sd	\bar{x}	sd		
<u>Angst</u>						
angstdispositie*	33.97	9.35	35.77	8.92	-.76	.45
<u>Afweer</u>						
Turning Aggression against Object*	43.69	7.66	44.34	6.03	-.36	.72
Projection*	41.90	5.36	42.34	5.12	-.33	.75
Principalization*	45.31	6.18	45.72	4.97	-.28	.78
Turning Aggression against Self*	37.33	7.40	36.77	6.3	3.32	.75
Reversal*	32.67	7.45	31.83	5.5	3.49	.63

*Deze kenmerken worden beschreven in de paragrafen 6.3.1.2. en 6.3.1.3.

De proefpersonen wijken wat betreft de score voor angstdispositie niet af van de Z.B.V.-normen voor studenten (36.9). De twee groepen proefpersonen in de twee condities vertonen op de voormetingen geen verschillen wat betreft de scores voor angst en afweer.

11.3.3. Procedure

De procedure van het onderzoek komt wat betreft de voormetingen overeen met de procedure zoals beschreven in paragraaf 6.3.3. De Z.B.V. en D.M.I. werden door de proefpersonen afzonderlijk in een kamer ingevuld. Van de Z.B.V. werd alleen de versie angstdispositie ingevuld. Naast de voormetingen hebben alle proefpersonen een kort gesprek (vijf minuten) gehad met de hoogleraar Medische Psychologie en Psychotherapie. Dit gesprek was bedoeld ter motivatie en als beoordeling van de emotionele stabiliteit. Op grond van dit gesprek zijn geen proefpersonen afgefallen. De volgorde van dit gesprek, de Z.B.V. en de D.M.I. werd systematisch gevarieerd.

Binnen drie weken nadat de proefpersoon geselecteerd werd voor het onderzoek, werd de

betrokkene opgeroepen voor het experiment. In de week voor de experimentele zittingen kregen de proefpersonen een brief thuis die, naast het geven van praktische informatie, ook ter verhoging van de motivatie was bedoeld. De proefpersonen werden allereerst bedankt voor hun medewerking tot zover. Daarna werden enkele praktische regelingen toegelicht, zoals de wachtruimte. In deze brief werd ook verzocht om niet met andere deelnemers over de inhoud van het onderzoek te praten. Bij de eerste experimentele zitting werd dit verzoek herhaald en werd de proefpersonen toegezegd dat de doelstelling van het onderzoek schriftelijk zou worden uiteengezet na beëindigen van de experimenten. De experimentele zittingen vonden plaats op vijf achtereenvolgende dagen, altijd in dezelfde ruimte en zoveel mogelijk op hetzelfde tijdstip (zie figuur 6.1.).

De toewijzing aan de condities gebeurde om en om, op volgorde van aanmelding. Hierbij werd alleen rekening gehouden met een gelijke verdeling van mannen en vrouwen over beide groepen. De toewijzing werd verricht door medewerkers die niet op de hoogte waren van de inhoud van het onderzoek.

De proefpersoon lag op een bank met een kussentje onder het hoofd. De proefleider zat achter het hoofdeinde, dus uit zicht van de proefpersoon.

De zittingen duurden twintig minuten, gedurende vijf opeenvolgende dagen. De kamer was steeds dezelfde en was een therapiekamer met een bureau, twee stoelen, een tafeltje en een bank. Voor de proefpersonen zichtbaar, stond een cassette-recorder met een microfoon opgesteld.

Bij de eerste zitting stelde de proefleider zich voor en verzocht de proefpersoon te gaan liggen. Vervolgens werd verteld dat hetgeen de proefpersoon zou vertellen, opgenomen werd en discreet en anoniem werd behandeld. De instructies voor het vrij associëren voor de eerste zitting en de vervolgzittingen waren identiek aan die voor de liggende conditie tijdens het vorige onderzoek (zie paragraaf 6.3.3.).

De beide proefleiders waren afgestudeerde psychologen van ongeveer dezelfde leeftijd, die werden betaald voor hun medewerking. Zij waren niet op de hoogte van de vraagstelling van het onderzoek en hadden geen klinische ervaring.

De wijze waarop beiden kennis maakten met de proefpersonen en dezen begeleidden van de wachtruimte naar de experimentele ruimte werd gestandaardiseerd. De richtlijnen voor hun houding tijdens de experimentele zittingen waren identiek aan die voor de liggende conditie in het vorige onderzoek (zie paragraaf 6.3.3.).

Na de vijfde zitting werden de proefpersonen bedankt voor hun medewerking en werd hen een brief met uitleg over de achtergrond van het onderzoek toegezegd.

11.3.4. Beoordeling

Alleen de laatste zitting, de vijfde meting, is op cassetteband opgenomen. In totaal waren er dus 60 geluidsopnames van 60 zittingen. Er waren vijf beoordelaars. Elke opname werd door twee beoordelaars beoordeeld. Er zijn dus 120 beoordelingen verricht, 24 per beoordelaar. De toewijzing van de opnames is op dezelfde wijze gebeurd als in het vorige onderzoek (zie paragraaf 6.3.4.), met dit verschil dat er nu alleen sprake was van vijfde zittingen.

De beoordelaars waren dezelfde personen, een vrouw en vier mannen, als bij het vorige onderzoek. Vier waren inmiddels lid van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en één was aspirant-lid.

Het materiaal werd ook dit keer beoordeeld aan de hand van de Vrije Associatie Schaal, die beschreven wordt in paragraaf 5.2.1. en Bijlage 1.

De beoordelaars zijn getraind door gezamenlijk enkele banden te beluisteren en hun scores vervolgens te bespreken. De beoordelaars hebben de beoordelingen in hun eigen omgeving en op hun eigen tijd verricht. De beoordelingsprocedure was verder identiek aan het vorige onderzoek en staat beschreven in paragraaf 6.3.4.

De bevindingen waren als volgt: er werd 46 keer op een mogelijk aantal van 240 (60 proefpersonen x 4 schalen) verschillend gescoord, in die zin dat er een discrepantie van twee of meer punten op de schaal optrad. Anders gezegd: in 81% van de gevallen was er consensus. In de overige gevallen werd een derde beoordelaar toegevoegd.

11.4. Resultaten

Hieronder worden de resultaten gepresenteerd van de statistische analyses van de vragen (zie paragraaf 11.2.) naar de invloed van het geslacht van de proefpersonen en de proefleider op de kwaliteit van het vrij associëren op de vijfde meting, voor de schalen: 'Algemeen', 'Betrokkenheid', 'Vrijheid' en 'Spontaniteit'. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een covariantie analyse. Voor alle vragen geldt dat de invloed van angst statistisch onder controle wordt gehouden.

1. Algemeen

Het geslacht van de proefpersonen (zie tabel 11.3) heeft geen aantoonbare invloed op het vrij

associëren ($F=.24$; $P=n.s.$). Het geslacht van de proefleider is wel van invloed op de kwaliteit van associëren ($F=6.28$; $P=.02$). Anders gezegd, de proefpersonen vertonen een verschil in de mate van vrij associëren als zij onderscheiden worden naar de manlijke en de vrouwelijke proefleider.

Tabel 11.3 Covariantie analyse op schaal 'Algemeen'*

<u>Effecten</u>	F	P
Geslacht proefpersonen (A)	.24	.62
Geslacht proefleider (B)	6.28	.02
Interactie A x B	.28	.60

* Aangepast voor Angst.

De interactie tussen het geslacht van de proefpersonen en dat van de proefleider heeft geen invloed ($F=.28$; $P=n.s.$). Deze bevindingen veranderen niet wanneer ook de vijf D.M.I.-schalen afzonderlijk onder controle worden gehouden. Om deze reden is afgezien van weergave in tabelvorm.

2. Betrokkenheid

Het geslacht van de proefpersonen (zie tabel 11.4.) heeft geen invloed op de mate van betrokkenheid ($F=.01$; $P=n.s.$). Hetzelfde geldt voor het geslacht van de proefleider ($F=2.36$; $P=n.s.$).

Tabel 11.4 Covariantie analyse op schaal 'Betrokkenheid'*

<u>Effecten</u>	F	P
Geslacht proefpersonen (A)	.01	.91
Geslacht proefleider (B)	2.36	.10
Interactie A x B	.08	.78

* Aangepast voor Angst.

De interactie tussen het geslacht van proefpersonen en proefleider ($F=.08$; $P=n.s.$) heeft geen invloed van betekenis. Wanneer de vijf D.M.I.-schalen afzonderlijk onder controle worden gehouden, veranderen deze bevindingen niet. Om deze reden is afgezien van weergave in tabelvorm.

3. Vrijheid

De mate van vrijheid (zie tabel 11.5.) wordt niet beïnvloed door het geslacht van de proefpersonen ($F=.20$; $P=n.s.$). Het geslacht van de proefleider is wel van invloed op het associëren ($F=4.30$; $P=.04$). Anders gezegd, de proefpersonen vertonen een verschil in de mate van vrijheid van associëren als zij worden onderscheiden naar het geslacht van de proefleider.

Tabel 11.5 Covariantie analyse op schaal 'Vrijheid'*

<u>Effecten</u>	F	P
Geslacht proefpersonen (A)	.20	.66
Geslacht proefleider (B)	4.30	.04
Interactie A x B	.65	.42

* Aangepast voor Angst.

De interactie tussen het geslacht van de proefpersonen en het geslacht van de proefleider heeft geen invloed ($F=.65$; $P=n.s.$). Deze bevindingen veranderen niet wanneer ook de vijf D.M.I.-schalen afzonderlijk onder controle worden gehouden. Om deze reden is afgezien van weergave in tabelvorm.

4. Spontaniteit

Voor de mate van spontaniteit (zie tabel 11.6.) is het geslacht van de proefpersonen niet van belang ($F=.15$; $P=n.s.$). Voor het geslacht van de proefleider geldt hetzelfde ($F=2.45$; $P=n.s.$)

Tabel 11.6 Covariantie analyse op schaal 'Spontaniteit' *

<u>Effecten</u>	F	P
Geslacht proefpersonen (A)	.15	.70
Geslacht proefleider (B)	2.45	.12
Interactie A x B	1.58	.21

* Aangepast voor Angst.

De interactie tussen het geslacht van de proefpersonen en het geslacht van de proefleider is niet van invloed op de mate van spontaniteit ($F=1.58$; $P=n.s.$). Deze resultaten veranderen niet wanneer de vijf D.M.I.-schalen afzonderlijk onder controle worden gehouden. Om deze reden is afgezien van weergave in tabelvorm.

Nu blijkt dat op schaal 'Algemeen' en 'Vrijheid' het geslacht van de proefleider leidt tot vrijer associëren, is het interessant om na te gaan in welke conditie de proefpersonen vrijer associëren.

Bij vergelijking van de gemiddelde scores op de 'Vrije Associatie Schaal' (zie tabel 11.7.) blijkt dat voor alle schalen geldt dat de proefpersonen bij de manlijke proefleider vrijer associëren dan bij de vrouwelijke proefleider. Alleen voor de schalen 'Algemeen' en 'Vrijheid' geldt dat dit verschil statistische betekenis heeft. Voor de schalen 'Betrokkenheid' en 'Spontaniteit' is er sprake van een trend.

Tabel 11.7 Gemiddelde associatie scores, onderscheiden naar het geslacht van de proefleider en aangepast voor angst.

schalen:	manlijke proefleider	vrouwelijke proefleider
1. Algemeen	6.83	5.23
2. Betrokkenheid	5.55	4.89
3. Vrijheid	5.91	4.59
4. Spontaniteit	6.76	5.98

11.5. Discussie

De vraag of het geslacht van de proefpersonen op zich van invloed is op het vrij associëren moet ontkennend worden beantwoord. Dit geldt voor alle schalen van de 'Vrije Associatie Schaal'. Dit resultaat komt overeen met de resultaten in hoofdstuk 9 waar het geslacht van de proefpersoon wel van belang is in interactie met angst en afweer, maar als factor op zich geringe voorspellende waarde heeft voor de kwaliteit van het associëren. Verder onderzoek zal zich wat betreft het geslacht van de proefpersonen moeten toespitsen op de interactie met andere factoren.

Het geslacht van de proefleider heeft op zich wel invloed op het vrij associëren, echter niet voor alle schalen van de 'Vrije Associatie Schaal'. Een significante invloed is gevonden voor de schalen 'Algemeen' en 'Vrijheid'. De mate van betrokkenheid en spontaniteit wordt niet significant beïnvloed door het geslacht van de proefleider. Uit de gemiddelde scores van de proefpersonen blijkt dat op alle schalen de proefpersonen bij de manlijke proefleider vrijer associëren dan bij de vrouwelijke proefleider. Dit verschil is alleen voor de schalen 'Algemeen' en 'Vrijheid' significant.

Op grond van dit resultaat mogen niet te stellige conclusies worden getrokken. Ten eerste omdat op slechts twee schalen een significante waarde is gevonden. Ten tweede omdat het gevonden verschil niet zonder meer toegeschreven mag worden aan het geslacht van de proefleider. Alhoewel het onderzoek zo is opgezet dat de twee condities zo min mogelijk van elkaar verschilden, met uitzondering van het geslacht, is deze bedoeling ongetwijfeld slechts gedeeltelijk gerealiseerd. Het valt niet te ontkennen dat beide proefleiders, naast het verschil in geslacht, ongetwijfeld op vele karakteristieken die niet onder controle zijn gehouden, van elkaar verschillen. Anders gezegd, het zijn verschillende personen en het is de vraag of de gevonden verschillen toegeschreven moeten worden aan het verschil in geslacht of aan andere factoren, zoals bijvoorbeeld angst en afweer.

Er is geen invloed aangetoond van de interactie tussen het geslacht van proefpersonen en proefleider op het vrij associëren. Evenmin veranderen de resultaten wanneer de afweer onder controle wordt gehouden. Dit laatste betekent niet dat er geen invloeden bestaan als gevolg van interacties tussen afweer en geslacht van proefpersonen en proefleider. Hetzelfde geldt voor angst, waarvoor in dit onderzoek ook is gecontroleerd. Op grond van de resultaten in de hoofdstukken 8 en 9 is dit zelfs zeer waarschijnlijk. In dit onderzoek moesten deze invloeden echter gecontroleerd worden om eerst zicht te krijgen op het effect van het geslacht op zich. Nu deze eerste stap is gezet, is verder onderzoek mogelijk, waarbij het niveau van de angst

en de vorm en mate van de afweer expliciet in het model kunnen worden opgenomen en in relatie gebracht met het geslacht van de proefpersonen en de proefleider. Zoals hierboven al is gesuggereerd zouden angst en afweer niet alleen voor de proefpersonen in het onderzoek kunnen worden betrokken, maar ook voor de proefleider(s). Veronderstellingen hierover ontstijgen op dit moment niet het niveau van speculatie, zodat het woord moet worden gelaten aan verder onderzoek. In de slotdiscussie wordt hierop teruggekomen.

12. Slotbeschouwing

Zoals in veel wetenschappelijke disciplines kent ook de psychologie de tegenstelling tussen de op het verwerven van inzicht gerichte wetenschapsbeoefening en de activiteiten die voortvloeien uit de toepassing van die inzichten. De overlevering wil dat de hoogleraar in de klinische psychologie Barendregt voor die tegenstelling een fraaie karakterisering had. Hij zou gezegd hebben dat academische psychologen met schitterende onderzoeksmethoden irrelevante onderwerpen bestuderen, terwijl de toegepaste wetenschappers, klinici o.a., zich met behulp van ondeugdelijke methoden werpen op hoogst relevante zaken.

Of deze tegenstelling voor de psychotherapie op dezelfde wijze geëvalueerd moet worden, is niet zo van belang. Wel van belang is dat in de psychotherapie er vaak sprake is van toepassingen die gebaseerd zijn op een of onvolledige theorie, of een nogal slordige interpretatie van een theorie. De verwachting dat daarin verbetering zal worden gebracht met behulp van meer wetenschappelijk gerichte onderzoeken, is te optimistisch. Van een op een meer fundamentele verklaring gericht zoeken, is op dit moment nauwelijks sprake.

Met het onderhavige experimentele onderzoek is geprobeerd daartoe wel een aanzet te geven door gericht naar een verbetering van de theorie te gaan zoeken. Daarvoor waren twee zaken noodzakelijk. In de eerste plaats dient dan, om het verschijnsel experimenteel te manipuleren, dit te worden opgevat als een algemeen psychologisch verschijnsel. In het onderhavige onderzoek is de zogenaamde vrije associatie uit de psychoanalyse als zodanig opgevat. In de tweede plaats dient de experimentele situatie niet te ver af te staan van de situatie zoals die zich in het toepassingsgebied voordoet. Een eerste vraag die hier gesteld moet worden, luidt dan ook: is deze doelstelling bereikt? Het antwoord luidt: ja en nee. Ja, omdat in de loop van het experiment duidelijk werd dat experimenteren op deze en analoge wijzen mogelijk is. Nee, omdat onvoldoende aanknopingspunten zijn gevonden om een aanzet te geven aan een deugdelijke theorievorming.

Er werd in deze studie niet gekozen voor een experimentele benadering die te generaliseren zou zijn naar de klinische praktijk. Hiervoor zijn de verschillen tussen de experimentele en de therapeutische situatie te talrijk en inhoudelijk te diepgaand. Wel werd geprobeerd experimenteel onderzoek te verrichten naar fenomenen uit het psychoanalytisch behandelingskader, waarbij deze dus als algemeen psychologische variabelen werden opgevat. Bij de vraag welke fenomenen nader onderzocht zouden kunnen worden, is op grond van de literatuur gekozen voor de veronderstelling dat de liggende positie van de patiënt leidt tot een hogere kwaliteit van het vrij associëren dan de zittende, vis à vis, positie. De resultaten van

dit onderzoek hebben deze hypothese niet bevestigd. Indien dat wel het geval was geweest, dan zou er een eerste basis voor een experimenteel toetsbare theorie zijn gevonden. Nu blijft de interpretatie van de uitkomsten steken op het niveau van veronderstellingen. Voor dit negatieve resultaat zijn verschillende mogelijke oorzaken aan te geven.

Allereerst dient de vraag gesteld te worden of de liggende dan wel de zittende positie werkelijk veel effect hebben op de vrije associatie. De psychoanalyticus van der Leeuw, maakte indertijd onderscheid tussen analyseren en therapeutiseren (mondelinge overlevering), waarmee hij het verschil tussen psychoanalyse en psychotherapie eerder als een verschil in techniek dan als een verschil in behandelingskaders zag. Hierbij sluit aan dat voor de meeste analytici het liggen in de analyse weliswaar de preferente positie is, maar niet een noodzakelijke. Met andere woorden, ook een zittende patiënt kan geanalyseerd worden. In de praktijk kennen de meeste vakgenoten daarvan ook wel voorbeelden. Deze uitzonderingen nemen niet weg dat psychoanalytici vrijwel unaniem veronderstellen, dat de liggende positie een faciliterende werking heeft op de vrije associatie; een veronderstelling die steun vond in de onderzoeksresultaten van Kroth (1970). Voor deze veronderstelling werd zowel in het verkennende onderzoek (hfst. 5) als in het hoofdonderzoek (hfst. 7) echter geen steun gevonden. Er is dus sprake van tegenstrijdige resultaten. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat als een belangrijk verschil tussen de liggende en zittende positie zou bestaan, dit niet in één van de hier verrichte onderzoeken naar voren zou zijn gekomen. Vandaar dat de meeste steun moet worden gegeven aan de verwerping van de veronderstelling dat er een wezenlijk verschil is tussen de liggende en zittende positie op zich voor wat betreft de kwaliteit van de vrije associatie. Dit wil echter niet zeggen dat de liggende positie in combinatie met andere factoren en onder bepaalde omstandigheden geen faciliterende werking op het vrij associëren kan hebben. Dit zou wel erg ingaan tegen de klinische ervaring, waarover verderop meer.

Meetinstrumentarium en de wijze van beoordeling zouden een foutenbron kunnen vormen. Er is geen reden om aan te nemen dat de 'Z.B.V.' geen adequate angstmaat geeft, deze lijst staat bekend als een valide instrument. Hetzelfde geldt voor de D.M.I. Het vrije associatie concept daarentegen is moeilijk te definiëren en dus ook moeilijk te meten. Feitelijk is er echter zowel tijdens de verkenning van de procedure als tijdens het onderzoek een goede onderlinge betrouwbaarheid tussen de beoordelaars bereikt. De beoordelaars zelf, als deskundigen, waren de mening toegedaan dat de items representatief waren voor de kwaliteit van het vrij associëren. Dit geeft een zekere indicatie voor een voldoende validiteit. Er is echter geen definitief uitsluitsel te geven over het niveau van de validiteit, cq. sensitiviteit van de V.A.S. De keuze voor studenten als proefpersonen is geen originele. Bovendien betrof het studenten die associëerden zonder dat er een psychotherapeutische doelstelling bij betrokken was. Aan

de andere kant is het voor dit onderzoek ook niet zo'n slechte keuze, aangezien studenten tot de groep behoren die verhoudingsgewijs het meest gebruik maakt van psychoanalyse en psychoanalytische psychotherapie. De keuze voor studenten is dus minder artificieel dan in veel ander onderzoek. Uiteraard blijft het feit dat de proefpersonen niet in therapie zijn van betekenis, maar deze is niet groter dan de reeds gememoreerde vertaling van een verschijnsel uit de therapeutische naar de experimentele situatie.

Het is mogelijk dat een langere duur van het experiment, bijvoorbeeld vijf zittingen gedurende meerdere aaneengesloten weken, andere resultaten zou opleveren. Hetzelfde geldt voor het verlengen van de zittingen, naar bijvoorbeeld 45 minuten. Deze aanpassingen zullen waarschijnlijk sterkere negatieve reacties oproepen bij de proefpersonen, waarbij de motivatie en de angst- en frustratietolerantie wel zeer onder druk komen te staan. Bovendien zou dan een ander, wellicht belangrijk nadeel van de experimentele opzet, de zwijgende houding van de proefleider in plaats van de in de praktijk niet zwijgende therapeut, een extra gewicht krijgen. Hoe langer de experimenten zullen duren, hoe negatiever werkt het zwijgen en des te heftiger (meestal zal dat betekenen angstiger) zullen de proefpersonen reageren.

Bij de opzet van het onderzoek is voor de zwijgende houding gekozen om een anders moeilijk te controleren variabele, de interventies van de proefleider, uit te sluiten. Achteraf moet bij de juistheid van dit besluit wellicht een nog groter vraagteken worden gezet dan bij de opzet van het onderzoek al is gebeurd. Er was immers ook toen al het besef dat een 'meewerkende' proefleider wezenlijk anders is dan een zwijgende. Deze factor is echter opgeofferd aan de experimentele hanteerbaarheid. Er was echter nog een andere reden waarom niet tevoren voor een actief interveniërende proefleider is gekozen. Het onderzoek zou dan namelijk wel erg ver in de richting gaan van een werkelijke therapie. Sterker zelfs, het was de vraag of het te voorkomen zou zijn bij een proefleider die zich niet aan strenge voorschriften moest houden. Een onvoorzien bijeffect van de zwijgende houding van de proefleider was dat door het ontbreken van een gesprek in deze opzet de zittende proefpersonen de proefleider ook nauwelijks aankeken. Hierdoor is wellicht een belangrijk onderscheid tussen de twee condities vervaagd; het wel of niet hebben van visueel contact.

Kortom, de feitelijke invloed van de zwijgende proefleider is moeilijk te schatten. Zoals gezegd, wordt zwijgen vaak als bedreigend ervaren. Aanwijzingen voor de invloed van dit aspect zijn op verschillende momenten van het experiment gevonden. Met name in de nagesprekken (hoofdstuk 10) is het negatieve effect ervan opvallend vaak genoemd. Daarnaast valt te overwegen of het zwijgen van de proefleider niet de reden is waarom er na de derde meting van een stabilisatie van de veranderingen in het vrij associëren (hoofdstuk 8) sprake is. De vooraanstaande plaats die wordt ingenomen door de afweervormen die de omgang van

de proefpersonen met hun agressie beschrijven (hoofdstuk 9), wordt mogelijk hiermee ook verklaard. Daarop nu ingaan betekent echter niet meer dan een bron van speculaties. Het lijkt beter er een bron van veronderstellingen voor verder experimenteren van te maken. In hoofdstuk 11 is hiermee een begin gemaakt.

Verskil tussen de liggende en zittende positie op zich kon in dit onderzoek niet worden aangetoond. Het lijkt echter ook onjuist de omgekeerde conclusie, dat het ook werkelijk geen verschil maakt voor het vrij associëren of iemand ligt of zit, te trekken. Zoals gezegd zou dit wel erg tegen alle klinische ervaring ingaan en dat lijkt ook niet erg waarschijnlijk. Uit de nagesprekken (hfst. 10) komt naar voren dat, in vergelijking met het zitten, het liggen wel een verschil oplevert wat betreft de beleving van de proefpersonen. De vraag rijst dan waarom er wel verschillen worden gevonden tussen de liggende en de zittende positie in de nagesprekken en niet in het experiment zelf. Een mogelijke verklaring is dat dit komt door het verschil in onderzoeksvariabele. Het experiment is gebaseerd op de scores voor de mate van vrij associëren. De nagesprekken zijn gebaseerd op het antwoord naar de vraag van de beleving van de proefpersonen. Het is waarschijnlijk dat de beleving eerder wordt beïnvloed door een verschil in positie, dan de mate van vrij associëren. Immers, de mate van vrij associëren wordt bepaald door de flexibiliteit van de afweer; iets dat vaak slechts na langdurige en moeizame psychische arbeid verandert (en waarschijnlijk niet na vijf zittingen van twintig minuten). Het zou dus kunnen zijn dat het verschil tussen de twee posities wel duidelijke invloed heeft op de beleving van de proefpersonen, maar dat in vijf zittingen deze posities te weinig effect op de vrije associatie kunnen sorteren. Het zou dan ook interessant zijn om de relatie tussen de beleving en vrije associatie te onderzoeken. Tenslotte impliceert het feit dat de liggende positie aanzienlijk vaker als prettig wordt ervaren dan de zittende positie, niet dat de liggende positie ook leidt tot vrijere associatie.

Na het negatief beantwoorden van de vraag of er verschil is tussen de liggende en zittende positie, heeft het onderzoek zich verder gericht op het zoeken naar andere invloeden op het vrij associëren. Hiertoe is in eerste instantie geprobeerd om zicht te krijgen op de individuele veranderingen van de proefpersonen. Het voorafgaande onderzoek (hfst. 7) betrof een vergelijking van groepsgegevens, waarbij er geen statistische verschil werd gevonden tussen de vijf metingen wat betreft het vrij associëren. De individuele proefpersonen blijken echter tijdens de vijf metingen wel te veranderen wat betreft de kwaliteit van het associëren (hfst. 8). Een deel van de proefpersonen gaat vrijer associëren, een deel minder vrij en een deel verandert niet. Uit dit onderzoek naar deze individuele veranderingen komt naar voren dat het geslacht van de proefpersonen en de richting van de agressie van invloed lijken te zijn op de kwaliteit van het associëren. Zoekend naar factoren die hierbij een rol spelen, werd de

voorspelbaarheid van de kwaliteit van het associëren, gemeten op de laatste dag van het onderzoek, nader onderzocht (hfst. 9). Deze voorspelling bleek goed mogelijk. Ook hier bleken het geslacht (in interactie met andere variabelen) en 'agressie gericht tegen het Ik' van belang, terwijl het verschil tussen de liggende en zittende positie daarbij als voorspeller slechts van belang bleek te zijn voor de mate van spontaniteit bij het associëren.

In verder onderzoek naar de invloed van het geslacht (hfst. 11) werden deze bevindingen bevestigd. Het geslacht van de proefpersonen op zich blijkt geen invloed op het vrij associëren te hebben. Dit is wel het geval voor het geslacht van de proefleider.

Bij aanvang van dit onderzoek is uitgegaan van het idee dat de kwaliteit van het vrij associëren bepaald wordt door afzonderlijke factoren, zoals de liggende of zittende positie, het niveau van de angst en de vorm van de afweer. Aan het eind van het onderzoek moet als voornaamste conclusie worden getrokken dat deze gedachte onjuist is en dat de werkelijkheid ook in dit geval gecompliceerder is dan aanvankelijk werd vermoed. Er is geen eenduidige relatie tussen enerzijds vrije associatie en anderzijds factoren als opstelling, angst, afweer en geslacht. De kwaliteit van het vrij associëren wordt vermoedelijk bepaald door een complex van factoren, waarbij het belang van deze factoren, zowel op zich als in interactie met elkaar, fluctueert. Genoemde factoren en mogelijk nog nader te identificeren andere persoonlijkheidskenmerken van zowel proefleider als proefpersonen, bepalen in onderlinge samenhang de kwaliteit van het associëren. Een nog niet genoemde factor, die zeer waarschijnlijk een rol speelt, is de tijd. Met het verlopen van de tijd zal het belang van de bovengenoemde factoren veranderen, ook ten opzichte van elkaar.

Dit maakt vrij associëren tot een zeer complex proces waarin vele factoren een rol spelen. Het maakt vrij associëren ook tot een veel moeilijker experimenteel te onderzoeken fenomeen dan aanvankelijk werd gedacht.

Toekomstig onderzoek

Op grond van de opgedane ervaringen zijn er enkele aanbevelingen te maken voor toekomstig onderzoek. In eerste instantie zou het de kwaliteit van toekomstig onderzoek verhogen, wanneer de 'Vrije Associatie Schaal' beter aan de twee pijlers van psychometrische kwaliteit zou voldoen, namelijk betrouwbaarheid en validiteit. Dit dient nader te worden onderzocht in een specifiek op het instrument gericht onderzoek. Gezien de essentiële positie die de vrije associatie in het therapeutisch proces inneemt, moet deze technische werkzaamheid zeer worden gestimuleerd.

Naast het meten van de vrije associatie is het zinvol ook de beleving van proefpersonen te meten, bijvoorbeeld door middel van vragenlijsten. Dit zal een waardevolle aanvulling en nuancering zijn, zeker als de meting op een objectieve wijze gebeurt. Interessant hierbij zou een onderzoek naar de relatie tussen vrije associatie en beleving zijn. Uit het onderzoek mag worden verondersteld dat de beleving en de feitelijke kwaliteit van het associëren niet parallel verloopt.

Aandachtspunten voor verder onderzoek kunnen ook de invloeden zijn die de afweervormen, en vooral 'Turning Aggression against Self' en 'Turning Aggression against Object', hebben op de vrije associatie. Met name voor het verschil tussen de liggende en de zittende positie zou dat een indicatie kunnen geven. Verder is het te overwegen onderzoek te doen naar het verschil in positie en dan vooral naar het wel of niet hebben van oogcontact. Dit zou kunnen worden uitgevoerd door bijvoorbeeld in een soortgelijk experiment een vis à vis positie toe te voegen zonder oogcontact. Tot slot dient bij onderzoek naar de kwaliteit van het vrij associëren rekening te worden gehouden met de rol die het verschil in geslacht speelt.

In dit onderzoek is de rol van de proefleider constant gehouden. Hierboven werd reeds verondersteld dat de proefleider een aanzienlijk effect heeft op de uitkomsten van het experiment. In verder onderzoek zou dit effect nader onderzocht dienen te worden door het gedrag van de proefleider systematisch te variëren. Bijvoorbeeld zwijgend versus hummend, aanwezig versus afwezig, vriendelijk versus onvriendelijk enz. Naast het geslacht van de proefleider dient ook rekening te worden gehouden met diens persoonlijkheidskenmerken. Een proefopzet waarbij de mate waarin de agressie tegen het Ik wordt gericht zowel voor proefleider als voor de proefpersonen wordt gevarieerd, biedt gezien de bevindingen van het verrichte onderzoek uitzicht op interessante resultaten.

De duur van het experiment zou verhoogd kunnen worden door meer en/of langere zittingen. Dit kan door meerdere weken achter elkaar experimenten te doen, maar ook door dit gedurende een jaar te doen met tussenpozen. Mogelijk leidt dit tot andere bevindingen en meer definitieve antwoorden.

Hoewel het resultaat van dit onderzoek niet tot een ondubbelzinnige uitkomst leidde, kan toch van wetenschappelijke winst worden gesproken. De veronderstelling dat de liggende houding op zich tot vrijer associëren leidt, is onjuist gebleken. Hierdoor kan een genuanceerder beeld ontstaan van het psychoanalytisch behandelingskader. Daarnaast zijn enkele factoren geïdentificeerd die van belang zijn voor de kwaliteit van het vrij associëren, zoals angst, afweervormen die de agressie tegen het Ik richten en het geslacht van de proefleider. De kwaliteit van het associëren bleek goed voorspelbaar.

Zoals gezegd is er geen sprake van eenduidige resultaten. Er is echter wel een basis gelegd

voor verder experimenteren met variabelen van het psychotherapeutisch proces. Het hierboven beschreven onderzoek heeft aangetoond dat deze variabelen, opgevat als algemeen verschijnsel, onderzoekbaar zijn op een wetenschappelijk acceptabel niveau.

13. Samenvattingen

13.1. Samenvatting

Dit proefschrift beschrijft een experimenteel onderzoek naar invloeden van de ruimtelijke opstelling, angst en afweer op de kwaliteit van het vrij associëren.

Hoofdstuk 1 introduceert het verschil tussen de opstelling waarin de patiënt op een bank ligt en de therapeut buiten het gezichtsveld zit en de opstelling waarbij patiënt en therapeut vis à vis zitten. In de literatuur bestaan allerlei veronderstellingen over de verschillende effecten die dit liggen en zitten zouden hebben op de vrijheid van associëren van de patiënt. Een wetenschappelijk onderzoek wordt voorgesteld naar de vraag of de verschillende opstellingen werkelijk tot verschillen in de kwaliteit van het associëren leiden. Daarnaast wordt getracht na te gaan wat de invloeden van het niveau van de angst en de vorm van de afweer zijn op het vrij associëren. In een vervolgonderzoek wordt de invloed van het geslacht van de proefleider in relatie tot het geslacht van de proefpersonen onderzocht.

In hoofdstuk 2 wordt de literatuur rond de liggende en de zittende positie verkend. De historie van de liggende positie wordt geschetst als onderdeel van de ontwikkeling van de psychoanalyse uit de hypnose door Freud. Vervolgens worden de verschillende gezichtspunten over de toepassing van de liggende en de zittende positie na Freud beschreven. Hierbij blijkt dat over het algemeen de zittende positie vaker wordt gebruikt als de behandelingsdoelen minder vergaand zijn, de frequentie van de zittingen lager en de Ik-sterkte van de patiënt geringer. Voor de liggende positie geldt het tegenovergestelde.

Hoofdstuk 3 beschrijft de historie, functie en grenzen van de vrije associatie en probeert een overzicht te geven van hetgeen onder dit begrip verstaan wordt door de verschillende auteurs. Allereerst wordt vastgesteld dat vrije associatie nauwelijks systematisch is beschreven. Als centrale functie voor het psychoanalytisch proces wordt genoemd: het herinneren van hetgeen door vergeten onbewust is geworden. Er is sprake van een belangrijke relatie tussen vrije associatie en de weerstand van de patiënt tegen de behandeling. Weerstand beperkt de vrijheid van associëren, maar wordt ook zichtbaar gemaakt door deze beperking. Dat vrije associatie een slecht afgebakend begrip is, blijkt uit de verwarring over de inhoud ervan. Is alles dat de patiënt zegt vrije associatie, of slechts een deel hiervan? In het laatste geval volgt de vraag: wat wel, wat niet en waarom?

Hoofdstuk 4 biedt een overzicht van experimenteel onderzoek naar de vrije associatie en de invloed van de liggende en zittende positie daarop. Hieraan voorafgaand worden de

onderzoeksmethoden zoals deze worden toegepast binnen de psychoanalyse geschetst. Op grond van het beschreven onderzoek wordt de voorlopige vraagstelling geformuleerd:

1. Verschilt de kwaliteit van het vrij associëren in de liggende opstelling van die in de zittende opstelling?
2. Zijn persoonlijkheidskenmerken van invloed op de kwaliteit van het vrij associëren?

Hoofdstuk 5 beschrijft hoe het voorgenomen onderzoek op kleine schaal is uitgetoetst. Het meetinstrument, de 'Vrije Associatie Schaal', waarmee vrij associatie materiaal wordt beoordeeld op de mate van betrokkenheid, vrijheid en spontaniteit wordt gepresenteerd. De procedure, waarbij achttien proefpersonen werd gevraagd om zowel liggend als zittend dertig minuten vrij te associëren, werkte goed. Bij de beoordeling van het materiaal bleek het meetinstrument te voldoen, in de zin dat de beoordelaars een goede consensus bereikten.

In hoofdstuk 6 wordt de opzet van het onderzoek uiteengezet. Allereerst wordt de specifieke vraagstelling geformuleerd. Aan 36 proefpersonen worden twee vragenlijsten voorgelegd om het niveau van de angst en de vorm van de afweer te meten. Deze instrumenten, de 'Zelf Beoordelings Vragenlijst' en de 'Defense Mechanism Inventory', worden beschreven. Achttien proefpersonen wordt op vijf achtereenvolgende dagen gevraagd om, liggend op een bank met de proefleider zittend achter de bank, gedurende twintig minuten vrij te associëren. Hetzelfde wordt achttien proefpersonen gevraagd die vis à vis de proefleider zitten. Na de vijfde dag (meting) wordt een kort nagesprek gehouden. Vijf beoordelaars beoordeelden het materiaal met behulp van de 'Vrije Associatie Schaal'.

Hoofdstuk 7 beschrijft het onderzoek naar het effect van de liggende versus de zittende conditie. Hiertoe is een multivariate variantie analyse verricht, waarbij de twee condities zijn vergeleken. Er bleken geen aantoonbare verschillen te zijn.

Hoofdstuk 8 geeft de exploratie weer van de individuele veranderingen van de proefpersonen in de mate van vrij associëren over de vijf meetmomenten. Naast de liggende en de zittende conditie wordt hierbij onderscheiden naar enkele kenmerken van de proefpersonen, zoals geslacht, angst en afweer. Geslacht en afweervormen waarbij de agressie tegen het Ik, of juist tegen een extern object wordt gericht, blijken het meest te differentiëren tussen proefpersonen die vrijer en minder vrij associëren.

In hoofdstuk 9 wordt door middel van een multiple regressie analyse nagegaan in hoeverre op grond van dezelfde factoren als in hoofdstuk 8 de kwaliteit van het associëren tijdens de vijfde en laatste meting valt te voorspellen. Deze voorspelling bleek goed mogelijk. Geslacht blijkt een belangrijke factor te zijn, maar alleen in interactie met andere voorspellers. Angst is eveneens een goede voorspeller. Bij de afweermechanismen geldt dit voor 'het richten van de agressie tegen het Ik' en 'projectie'.

Hoofdstuk 10 is exploratief van aard en geeft de subjectieve beleving van de proefpersonen weer, zoals die werd opgetekend in de nagesprekken. De meest opmerkelijke bevinding is dat de liggende proefpersonen het liggen veel positiever ervaren dan de zittende proefpersonen het zitten. Het wel of niet hebben van visueel contact speelt hierbij een grote rol.

In hoofdstuk 11 wordt een onderzoek beschreven naar de invloed van het geslacht van de proefpersonen en de proefleider op het vrij associëren. Beide factoren zijn zowel afzonderlijk als in interactie met elkaar onderzocht. Bovendien is nagegaan of afweer een modifierend effect heeft op deze factoren. De proefpersonen bleken bij een manlijke proefleider vrijer te associëren dan bij een vrouwelijke. Andere effecten werden niet gevonden.

Hoofdstuk 12 bediscussieert het voorafgaande. De vraag wordt gesteld waarom de hypothese, dat de liggende positie tot een hogere kwaliteit van vrij associëren leidt dan de zittende positie, niet is bevestigd. Hierbij wordt ingegaan op het meetinstrumentarium, de keuze van studenten als proefpersonen en de duur van het experiment. In het bijzonder wordt de invloed van de zwijgende houding van de proefleider op de uitkomsten besproken. Gesteld wordt dat er geen wezenlijk verschil is aangetoond tussen de liggende en zittende positie op zich, maar dat hiermee niet gezegd is dat de liggende positie in combinatie met andere factoren en onder bepaalde omstandigheden geen faciliterende werking op het vrij associëren kan hebben. Verder wordt het belang voor het associëren van afweermechanismen die de omgang met de agressie beschrijven, benadrukt. De conclusie wordt getrokken dat afzonderlijke factoren niet de verschillen in vrij associëren kunnen verklaren, maar dat er sprake is van een complex van onderling afhankelijke factoren. Tenslotte worden enkele aanbevelingen voor toekomstig onderzoek gedaan.

13.2. Summary

This thesis describes an experimental research after influences of setting, anxiety and defense on the quality of free association.

Chapter 1 introduces the difference between the setting in which the patient is lying on a couch and the therapist is out of view and the one in which patient and therapist are seated face to face. In the literature on this subject there are all kind of suppositions about the various effects lying and sitting are supposed to exercise on the patient's freedom of association. It is suggested that a scientific research should be focused on the question whether the different settings really lead to differences in the quality of association. In addition attempts are made to establish the influences of the level of anxiety and the mode

of defense on free association. In a subsequent research the influence of the sex of the test-leader is examined.

In chapter 2 a survey is made of the literature dealing with the lying and the sitting position. The history of the lying position is depicted as part of the development of psychoanalysis from hypnosis by Freud. Then the various points of view on the application of the lying and the sitting position after Freud are described, leading to the conclusion that upon the whole making use of the sitting position occurs more frequently if the goals of treatment are less ambitious, the frequency of the sessions lower and the ego-strength of the patient more limited. The opposite holds good for the lying position.

Chapter 3 describes history, function and limits of free association and intends to produce a survey of what is understood by it by various authors. First and foremost it is stated that free association has hardly been described systematically. As the central function for the psychoanalytic process is mentioned: remembering what has become unconscious because of forgetting. There is an important connection between free association and the patient's resistance against treatment. Resistance restricts the freedom of association but at the same time becomes perceptible because of this restriction. Free association is an ill-defined notion, which appears from the confusion about what it comprises. Is everything that a patient says free association or only part of it? In the latter case the question is relevant: what is part of it and what is not and why?

Chapter 4 gives a survey of experimental research after free association and the influence on it of the lying and sitting position. Preceding this the methods of research are outlined as they are applied in the field of psychoanalysis. On the ground of the research described there is the preliminary question:

1. Does the quality of free association in the lying position differ from that in the sitting position?
2. Do personality-traits influence the quality of free association?

Chapter 5 describes how the planned research has been tested on a small scale. The measuring-instrument, 'the Free Association Scale', with which free association material is judged on involvement, freedom and spontaneity, is being presented. The procedure for which eighteen test-subjects were invited to associate freely for thirty minutes both lying and sitting, worked out well. When judging the material the measuring-instrument turned out to be satisfactory, that is to say those who judged arrived at a good consensus.

In Chapter 6 the design and implementation of the research are explained. In the first place the specific questioning is formulated. Two questionnaires are submitted to thirty-six test-subjects so as to measure the level of anxiety and the mode of defense. These instruments,

the 'Zelf Beoordelings Vragenlijst' and the 'Defense Mechanism Inventory' are described. On five successive days eighteen test-subjects lying on a couch, the experimenter sitting behind it, are asked to associate freely during twenty minutes. Eighteen test-subjects, sitting face to face with the experimenter, are asked to do the same. After the fifth day there is a short evaluating talk. The material is judged by five judges on the basis of the 'Free Association Scale'.

Chapter 7 describes the research after the effect of the lying position versus the sitting one. To this end a multivariate analysis of variance has been used, comparing the two conditions. Significant differences could not be shown.

Chapter 8 shows the exploration of the individual changes of the test-subjects in the degree of free association during the five measuring moments. Here, apart from the lying and the sitting condition a distinction is made on the ground of some characteristics of the test-subjects, such as sex, anxiety and defense. Sex and those modes of defense which direct aggression against the ego or against an external object, prove to differentiate most among test-subjects who associate freer and less free.

In Chapter 9 by means of a multiple regression analysis a research is made after the question to what degree on the ground of the same factors as in chapter 8 the quality of association during the fifth and last measurement can be predicted. It appeared that this prediction is quite possible. Sex turns out to be an important factor but only in interaction with other predictors. Anxiety is a good predictor as well. In case of defense-mechanisms this holds good for 'Turning Aggression against Self' and 'Projection'.

Chapter 10 has an exploring nature and states the subjective experience of the test-subjects as they were noted down in the evaluating talks. The most remarkable finding is that the lying test-subjects experience lying far more positive than the sitting test-subjects experience the sitting position. In this matter having a visual contact plays an important part.

In chapter 11 we find a description of a research into the influence of the subjects' sex and the experimenter's sex on free association. Both factors have been examined both separately and in interaction. So has been the question whether defense has a modifying effect on these factors. The test-subjects appeared to associate more freely with a male experimenter than with a female one. Other effects have not been found.

Chapter 12 discusses what precedes. The question is raised why there is no confirmation of the hypothesis that the lying position leads to a higher quality of free association than the sitting one. In this connection the measuring-instruments, the selection of students as test-subjects and the duration of the experiment are discussed. In particular the influence of the silent attitude of the experimenter on the results is subject of discussion. It is stated that in

themselves no significant difference between the lying and the sitting position is shown, but this does not mean to say that the lying position combined with other factors and under certain circumstances cannot have a facilitating influence on free association. Furthermore emphasis is laid upon the importance of defense mechanisms which describe the dealing with aggression, for free association. It is concluded that separate factors cannot account for the differences in free association, but that a complexity of mutually depending factors is a matter of fact. Finally some recommendations are made for the benefit of future research.

Literatuur

- Adler, G.A., *Methods of Treatment in Analytical Psychology*. In: Wolman, B.B. (ed). Psychoanalytic Techniques. Basic Books, New York, 1967.
- Berdach, E. & P. Bakan, *Body position and the free recall of early memories*. Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 1967, 4, 101-103.
- Bettelheim, B., *Freud & Man's Soul*. Alfred A. Knopf, New York, 1983.
- Blacha, M.D. & R.E. Fancher, *A content validity study of the Defense Mechanism Inventory*. Journal of Personality Assessment, 1977, 41, 402-404.
- Bleger, J., *Psychoanalysis of the Psychoanalytic Frame*. International Journal of Psychoanalysis, 1966, 48, 511-519.
- Bordin, E.S., *Free Association: an experimental analogue of the psychoanalytic situation*. In: Gottschalk, L.A., *Methods of Research in Psychotherapy*. New York, 1966 A.
- Bordin, E.S., *Personality and Free Association*. Journal of Consulting Psychology, 1966 B, 30, 30-38.
- Boyer, L.B., *Office treatment of schizophrenic patients by psychoanalysis*. The Psychoanalytic Forum, 1966, 1, 337-346.
- Brown, D. & J. Pedder, *Psychodynamische Psychotherapie*. Samson, Alphen a/d Rijn, 1980.
- Chessick, R.D., *Use of the Couch in the Psychotherapy of the Borderline*. Archives of General Psychiatry, 1971, 25, 307-313.
- Chessick, R.D., *Technique and practice of intensive psychotherapy*. Jason Aronson, New York, 1974.
- Colby, K.M., *Experiments on the effects of an observers presence on the imago system during psychoanalytic free association*. Behavioral Science, 1960, 5, 216-232.

- Colby, K.M., *On the greater amplifying power of causal-correlative over interrogative inputs on free association in an experimental psychoanalytic situation*. Journal of Nervous and Mental Disease, 1961, 133, 233-239.
- Coltrera, J.T. & N. Ross, *Freud's Psychoanalytic Technique - From the Beginnings to 1923*. In: Wolman, B.B. (ed), *Psychoanalytic Techniques*. Basic Books, New York, 1967.
- Dahl, H. & H. Kächele & H. Thomä, *Psychoanalytic Process Research Strategies*. Springer Verlag, Berlin, 1988.
- Dorpat, T.L. (reporter), *Research on the therapeutic process in psychoanalysis*. Journal of the American Psychoanalytic Association, 1973, 21.
- Ellenberger, H.F., *The Discovery of the Unconscious*. Basic Books, New York, 1970.
- Ferenczi, S., *Further contributions to the theory of Psychoanalysis Vol. 2. The further development of an active therapy in psychoanalysis*. Basic Books, New York, 1952.
- Fisher, S. & R.P. Greenberg, *The scientific credibility of Freud's theories and therapy*. Harvester Press, New York, 1977.
- Freud, A., *Das Ich und die Abwehrmechanismen*. Kindler, München, 1973.
- Freud, S., *Gesammelte Werke*. Imago Publishing Company, London, 1941.
- Studien über Hysterie. Bd. 1, 1895.
 - Die Traumdeutung. Bd. 2 + 3, 1900.
 - Die Freudsche psychoanalytische Methode. Bd 5, 1904.
 - Bruchstück einer Hysterie-Analyse. Bd. 5, 1905.
 - Zur Einleitung der Behandlung. Bd. 8, 1913.
 - Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. Bd. 11, 1917.
 - Zur Vorgeschichte der analytischen Technik. Bd. 12, 1920.
 - "Psychoanalyse" und "Libidotheorie". Bd. 13, 1923.
 - Selbstdarstellung. Bd. 14, 1925.
 - Kurzer Abriss der Psychoanalyse. Bd. 13, 1928.
 - Abriss der Psychoanalyse. Bd. 17, 1940.

- Fromm-Reichmann, F., *Principles of Intensive Psychotherapy*. University of Chicago Press, 1950.
- Frijling-Schreuder, E.C.M. & J.E.M. Bakker & F. Verhage, *Techniek van de psychoanalyse bij volwassenen en kinderen*. van Gorcum, Assen / Maastricht, 1988.
- Gay, P., Freud, *a Life for our Time*. Dent & Sons, London, 1988.
- Gleser, G.C. & D. Ihlevich, *An objective instrument for measuring defense mechanisms*. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1969, 33, 51-60.
- Glover, E., *The Technique of Psychoanalysis*. International Universities Press, New York, 1955.
- Greenacre, P., *The role of transference: practical considerations in relation to psychoanalytic theory*. In: Emotional Growth Vol. 2., International Universities Press, New York, 1971.
- Greenson, R.R., *The Technique and Practice of Psychoanalysis*. The Hogarth Press, London, 1978.
- Hall, R.A. & G.C. Closson, *An experimental study of the couch*. Journal of Nervous and Mental Diseases, 1964, 138, 474-480.
- Horowitz, L.M. & E. Siegelman & A. Wolfson & J. Weiss & H. Sampson, *On the identification of warded-off mental contents*. Journal of Abnormal Psychology, 1975, 84, 545-588.
- Jones, E., Sigmund Freud, *Leben und Werk*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1969.
- Juni, S., *The composite measure of the Defense Mechanism Inventory*. Journal of Research in Personality, 1982, 16, 193-200.
- Kächele, H. & H. Thomä & W. Ruberg & H. Grünzig, *Audio - Recordings of the Psychoanalytic Dialogue: Scientific, Clinical and Ethical Problems*. In: Dahl, H. & H. Kächele & H. Thomä, *Psychoanalytic Process Research Strategies*. Springer Verlag, Berlin, 1988.
- Kanzer, M. & H.P. Blum, *Classical Psychoanalysis since 1939*. In: Wolman, B.B. (ed), *Psychoanalytic Techniques*. Basic Books, New York, 1967.

- Kaplan, F., *Effects of Anxiety and Defense in a Therapy - Like Situation*. Journal of Abnormal Psychology, 1966, 71, 449-458.
- Knight, R.P., *Evaluation of the results of Psychoanalytic Psychotherapy*. American Journal of Psychiatry, 1941, 98-139.
- Kris, A.O., *Free Association*. Yale University Press, New Haven, 1982.
- Kroth, J.A., *The analytic couch and response to free association*. Psychotherapy: Theory, Research and Practice, 1970, 7, 206-208.
- Kroth, J.A. & M.S. Forrest, *Effects of posture and anxiety level on effectiveness of free association*. Psychological Reports, 1969, 25, 725-726.
- Kubie, L.S., *Practical and Theoretical Aspects of Psychoanalysis*. International Universities Press, New York, 1975.
- Langs, R.J., *The Technique of Psychoanalytic Psychotherapy Vol. I*. Jason Aronson, New York, 1973.
- Luborsky, L. & D.P. Spence, *Quantitative research on psychoanalytic therapy*. In: Bergin, A.E. & S.L. Garfield, *Psychotherapy and Behavior Change*. Wiley, New York, 1971.
- Mahony, P., *The Boundaries of Free Association*. Psychoanalysis and Contemporary Thought, 1979, 2, 151-198.
- Mann, N.A., *The Relationship between Defense Preference and Response to Free Association*. Journal of Projective Techniques, 1967, 31, 54-61.
- Meerloo, J.A.M., *Free Association, silence and the multiple function of speech*. Psychiatric Quarterly, 1952, 26, 21-32.
- Menninger, K.A. & P.S. Holzman, *Theory of psychoanalytic technique*. Basic Books, New York, 1973.

- Passchier, J. & F. Verhage, *The Defense Mechanism Inventory: preliminary findings on reliability and validity of the Dutch translation*. Gedrag en Gezondheid 1986, 14, 119-124.
- Passchier, J. & B. Bonke & F. Verhage, *Is anger elicited by the Defense Mechanism Inventory? An exploratory study*. Psychological Reports, 1987, 61, 431-434.
- Pierloot, R.A. & J.H. Thiel, *Psychoanalytische Therapieën*. van Loghum Slaterus, Deventer, 1986.
- Ploeg, H.M. van der & P.B. Defares & C.D. Spielberger, *Handleiding bij de Zelf Beoordelings Vragenlijst*. Swets & Zeitlinger, Lisse, 1980.
- Pocock, S.J., *Clinical Trials*. John Wiley & Sons, Chichester, 1983.
- Roazen, P., *Freud and his followers*. Penquin, Middlesex, 1971.
- Robertiello, R.C., *The Couch*. Psychoanalytic Review, 1967, 54, 69-71.
- Sandler, J. with A. Freud, *The Analysis of Defense: The Ego and the Mechanisms of Defense Revisited*. International Universities Press, New York, 1985.
- Schur, M., *Sigmund Freud, Leben und Sterben*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1973.
- Spielberger, C.D. & R.L. Gorsuch & R.E. Lushane, *STAI - Manual for the State-Trait Anxiety Inventory*. Consulting Psychologists Press, Palo Alto, California, 1970.
- Spitz, R., *Transference: The analytical setting and its prototype*. International Journal of Psychoanalysis, 1956, 37, 380-385.
- Spotnitz, H., *Modern psychoanalysis of the schizophrenic patient*. Grune & Stratton, New York, 1969.
- Stern, H., *The couch, its use and meaning in psychotherapy*. Human Sciences Press, New York, 1978.
- Sterren, H.A. van der, *De psychoanalyticus en zijn analysand*. Tijdschrift voor Psychotherapie, 1975,

4, 146-155.

Stone, L., *The Psychoanalytic Situation*. International Universities Press, New York, 1961.

Sulloway, F.J., *Freud, Biologist of the Mind*. Basic Books, New York, 1979.

Tarachow, S. & A. Stein, *Psychoanalytic Psychotherapy*. In: Wolman, B.B. (ed), *Psychoanalytic Techniques*. Basic Books, New York, 1967.

Teller, V. & H. Dahl, *The microstructure of free association*. Journal of the American Psychoanalytic Association, 1986, 34, 763-798.

Temerlin, M.K., *One Determinant of the Capacity to Free - Associate in Psychotherapy*. Journal of Abnormal and Social Psychology, 1956, 53, 16-18.

Thomä, H. & H. Kächele, *Lehrbuch der Psychoanalytischen Therapie 2. Praxis*. Springer Verlag, Berlin, 1988.

Treurniet, N., *'Zur Einführung der Narzissmus' 75 jaar later*. Tijdschrift voor Psychotherapie, 1990, 3, 123-137.

Trosman, H., *The cryptomnesic fragment in the discovery of free association*. Journal of the American Psychoanalytic Association, 1969, 17, 489-510.

Walsh, J.A., *Defense Mechanism Inventory*. In: The seventh Mental Measurement Yearbook (edited by O.K. Buros.), 129-130, Gryphon Press, 1972.

Wolfman, de & S. Freud, *De Wolfman*. Ambo, Bilthoven, 1972.

Zilboorg, G., *Precursors of Freud in Free Association: Some Sidelights on Free Association*. International Journal of Psychoanalysis, 1952, 33, 489-495.

Zuckerman, M. & H. Persky & K.E. Link & G.K. Basu, *Experimental and social factors determining responses to sensory deprivation, social isolation and confinement*. Journal of Abnormal Psychology, 1968, 73, 183-194.

Vrije Associatie Schaal

Band:

Beoordelaar:

Pp:

BEOORDELINGS - LIJST VOOR
VRIJ - ASSOCIATIE MATERIAAL
(naar Bordins F.A.S.(1966))

R.S.G. WILLE

JUNI 1986

BIJLAGE 1b

Deze lijst omvat vier schalen. De eerste schaal is een algemene vrije - associatie schaal, de andere schalen hebben betrekking op meer specifieke aspecten van de vrije - associatie.

Pas na het beluisteren van het bandje, scoort u. Dit doet u door per schaal het nummer aan te kruisen, dat u het meest van toepassing acht op het door u beluisterde materiaal.

Probeer u zoveel mogelijk uw eerste indruk weer te geven en zo min mogelijk diepergaande afleidingen te maken die verder gaan dan het manifeste materiaal.

Succes!

Schaal 1 Algemene vrije - associatie schaal

1. ernstig geblokkeerd
 veel, veel pauzes. Lange stiltes, misschien met opmerkingen dat er niets te binnen wil schieten, of klachten of vragen over de opdracht. Vaak (maar niet noodzakelijkerwijs) duidelijk van streek door de opdracht. Stiltes of intellectueel geargumenteer en / of vragen over de opdracht hebben de overhand.
2. opsommend zonder betrokkenheid
 Vooral beschrijvend, met minimale openlijke affectieve betrokkenheid, (alhoewel veel spanning en met spanning gepaard gaande geremdheid duidelijk aanwezig kunnen zijn) van de ruimte of allerlei daaraan gerelateerde details. Of het vluchtig ingaan op allerlei zaken, hetzij gebeurtenissen, plaatsen of mensen enz., die min of meer worden behandeld als een klasse of categorie van objecten, dit met minimale openlijke emotionele betrokkenheid.
 De nadruk ligt hier meestal minder op betekenisvolle interpersoonlijke of ervaringscategorieën en de indruk is er vooral één van opsommen, van het pas op de plaats maken op een vermijdende wijze. Koel, vaak wat stijf.
3. geselecteerd, weinig betrokken, licht converserend
 De nadruk ligt hier op het converserende. Coherent, op een gebruikelijke alledaagse manier uitgesproken, zonder merkbare spontaniteit. De zinnen hebben een min of meer normaal tempo, overwogen. Let op : beslaat een groter gebied, meer betrokkenheid en minder duidelijke categorieën (als die er al zijn) dan bij 2, maar nog steeds aan de onpersoonlijke kant. Zou een terloops gesprek met een kennis kunnen zijn.
4. ontspannen, levendig converserend
 Spontaan, slechts matig gecensureerd, betreffende emotioneel betekenisvolle zaken met tenminste gemiddelde betrokkenheid. Bekommert zich weinig om een samenhangend, onderwerp - gebonden, logisch opgebouwd verhaal. Maar selectie en redactie zijn nog steeds makkelijk herkenbaar en toch enige relaxatie van de gewone secundaire processen - met geen of slechts nu en dan een doorbraak van plotselinge overgangen naar andere onderwerpen en gebroken zinsconstructie
5. gemengd converserend - associërend
 Spontaan, onvoorbereid, weinig geselecteerd, in hoge mate betrokken en betekenisvol. Primair van converserende aard, maar duidelijk gebroken zinnen en 'incoherente', ongewone overgangen toestaand.
6. vrijuit associërend
 onregelmatig qua tempo, zeer betrokken en betekenisvol, gebroken niet - converserende vorm met 'onlogische' overgangen, onvoorbereid en niet ingestudeerd of overwogen.

BIJLAGE 1d

Schaal 2 Betrokkenheid

Dit wordt gewaardeerd in termen van de attitude van de proefpersoon ten aanzien van het gesproken materiaal, hoeveel hij 'geeft' om hetgeen hij vertelt, alsook de mate waarin er duidelijk uiting van gevoel is. Met gevoel wordt hier bedoeld het gehele scala aan gevoelens (ergens op gesteld zijn, woede, gekwetst zijn, ergernis, verheugd zijn, verdriet enz.), maar nadrukkelijk niet angst en spanning.

De mate waarin hij 'geeft' om hetgeen hij vertelt, moet beoordeeld worden naar de eerste indruk, de oppervlakte van het materiaal (face value), zonder diepergaande afleidingen te maken. (bijv: de beoordelaar moet niet zeggen : " Het is koel, neutraal en halfhartig, maar hij gebruikt veel tijd om erover te vertellen, dus in feite moet het hem zeer aan het hart gaan").

1. Minimaal : vrijwel geen betrokkenheid of gevoel merkbaar, in het algemeen koud, vlak, onpersoonlijk, halfhartige onverschilligheid. (spanning kan wel of niet merkbaar zijn.)
2. Niet geheel futloos en ijsig, maar over het algemeen neutraal, koel met slechts af en toe tekenen van betekenisvol gevoel en betrokkenheid.
3. Gematigd: affect en het belang dat de proefpersoon aan zijn woorden hecht, is vaak zichtbaar, alhoewel steeds gemoduleerd door en in evenwicht gebracht met koeler materiaal.
4. Regelmatig sterke betrokkenheid en gevoel duidelijk zichtbaar, maar niet hartstochtelijk.
5. Intens: bereikt hoge pieken van affect, letterlijk emotionele uitbarstingen en diep gevoelde betrokkenheid bijna steeds zichtbaar.

Schaal 3 Vrijheid - Geremdheid

Dit wordt gewaardeerd in termen van de mate van geblokkeerd zijn, behoedzaamheid, wijdlopigheid, censuur en stijfheid. Zichzelf beperkend.

1. Sterk geremd: zelden of nooit los, vrij, ongecontroleerd; maar los genoeg om nog te kunnen praten, zelfs al is het haperend. Vaak met enkele nogal lange, of zeer veel korte, stiltes. Veel gedwongenheid en reserve.
2. Matig geremd: opmerkelijk beheerst, betrekkelijk stijf, minstens alledaagse censuur. Weinig betekenisvolle stiltes, geen opmerkelijk haperen, redelijk vloeiende woordenstroom.
3. Gematigd informeel, alleen iets minder dan gewoon: Alledaagse censuur, controle en beheersing. De momenten van beheersing zijn merkbaar, maar staan niet op de voorgrond.
4. Duidelijke afwijking van de gewone conversationele kwaliteit: zichtbaar voorbijgaand aan de gewone beheersing, behoedzaamheid, aarzelingen of gevoeligheden, maar niet in hevige mate.
5. Opmerkelijk weinig op zijn hoede, zelden blokkerend of verstarrende controle gedurende enige tijd: weinig censuur of voorbehoud, maar niet noodzakelijkerwijs in enige mate anarchie benaderend.

BIJLAGE 1f

Schaal 4 Overdacht - Spontaan

Dit wordt gewaardeerd in termen van de mate waarin het voorbereid, overwogen, formeel gestructureerd en geordend, gepolijst is.

1. In hoge mate formeel, goed geordend, goed samenhangend en zelfs geïntegreerd, gepolijst: misschien heeft het iets van een lezing. Vrijwel geen perifere irrelevantie wordt toegestaan, haast geen losse eindjes of andere smetten.
2. Betrekkelijk formeel geordende, samenhangende, evenwichtige presentatie: af en toe van het onderwerp afdwalend, onsamenhangend materiaal en minder oponthoud. Buiten de context vallende uitingen, maar deze spelen nog een bepaald kleine rol. Merkbaar overwogen.
3. Alledaagse conversationele kwaliteit: mengeling van matig geordend en onderling samenhangend materiaal met betrekkelijk ontspannen, weinig gestructureerd, onopgesmukt gepraat.
4. Nogal onregelmatige, niet formeel gepresenteerde, korte mededelingen. Veel associatief gerelateerd materiaal, minimaal gepolijst: enkele duidelijke pogingen tot structureren nog zichtbaar, maar zeer verhoud.
5. Haast chaotisch vanuit een alledaags, rationeel gezichtspunt: vervormde schijnbaar onsamenhangende, los zand kwaliteit, zeer onregelmatig qua vorm, onvoorspelbare en onverklaarde overgangen, uitingen bij stukjes en beetjes.

N.B. Eventuele aan- en opmerkingen kunt u op de achterkant van dit blad schrijven. Vriendelijk dank voor uw medewerking.

BIJLAGE 2a

Gemiddelde scores en standaardafwijkingen voor de vier schalen, onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'

Tabel 1: Gemiddelde scores en standaardafwijkingen voor schaal 'Algemeen', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'

		'Liggend'		'Zittend'	
		\bar{x}	sd	\bar{x}	sd
metingen	1	5.88	2.13	6.29	1.76
	2	6.56	2.10	6.88	1.76
	3	6.19	2.34	6.29	2.17
	4	6.44	1.75	7.06	1.35
	5	6.69	1.70	6.77	2.11

Tabel 2: Gemiddelde scores en standaardafwijkingen voor schaal 'Betrokkenheid', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'

		'Liggend'		'Zittend'	
		\bar{x}	sd	\bar{x}	sd
metingen	1	5.06	1.48	5.88	1.36
	2	5.75	1.69	5.82	1.59
	3	5.38	1.67	5.53	1.33
	4	5.19	1.60	5.88	1.62
	5	5.88	1.26	6.00	1.66

BIJLAGE 2b

Tabel 3: Gemiddelde scores en standaardafwijkingen voor schaal 'Vrijheid', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'

		'Liggend'		'Zittend'	
		\bar{x}	sd	\bar{x}	sd
metingen	1	5.25	2.08	5.47	1.88
	2	5.50	2.31	6.29	1.83
	3	5.62	2.47	5.65	1.90
	4	5.38	2.03	6.06	1.68
	5	5.81	1.72	5.88	1.97

Tabel 4: Gemiddelde scores en standaardafwijkingen voor schaal 'Spontaniteit', onderscheiden naar de condities 'Liggend' en 'Zittend'

		'Liggend'		'Zittend'	
		\bar{x}	sd	\bar{x}	sd
metingen	1	5.38	1.89	6.24	1.15
	2	6.13	1.67	6.18	1.02
	3	6.19	1.94	5.88	1.11
	4	5.8	8.81	6.29	1.31
	5	6.63	1.15	5.88	1.32

BIJLAGE 3a

Pearson inter-correlaties* van de vrije associatie schalen (1.Algemeen, 2.Betrokkenheid, 3.Vrijheid, 4.Spontaniteit), onderscheiden naar de metingen (M1 - M5), voor conditie 'Liggend'

		M1				M2				M3				M4				M5			
		1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
M1	1																				
	2	83																			
	3	93	71																		
	4	64	42	60																	
M2	1	72	57	78	40																
	2	58	41	64	43	83															
	3	73	46	79	56	90	80														
	4	27	5	28	26	38	0	44													
M3	1	79	63	80	34	86	69	81	38												
	2	63	58	66	12	63	54	62	4	80											
	3	69	52	74	36	89	69	86	50	84	62										
	4	26	18	35	12	39	16	42	61	41	23	65									
M4	1	48	14	54	33	76	58	82	65	72	54	79	46								
	2	50	33	51	20	74	63	77	31	78	75	70	31	82							
	3	60	28	54	45	62	41	71	61	64	30	76	45	77	61						
	4	38	23	26	47	2	<u>22</u>	17	42	11	<u>12</u>	17	17	15	14	55					
M5	1	45	22	29	35	43	51	53	29	52	42	54	29	62	61	58	15				
	2	22	18	9	8	20	38	32	<u>23</u>	20	40	21	<u>31</u>	31	44	21	<u>2</u>	57			
	3	59	21	55	31	45	33	57	59	62	39	68	49	71	50	79	42	64	27		
	4	28	1	27	22	<u>13</u>	<u>19</u>	1	12	3	9	8	7	4	<u>3</u>	20	55	13	17	53	

* De coëfficiënten zijn met 100 vermenigvuldigd en de negatieve waarden zijn onderstreept.

Bijlage 3b

Pearson inter-correlaties* van de vrije associatie schalen (1.Algemeen, 2.Betrokkenheid, 3.Vrijheid, 4.Spontaniteit), onderscheiden naar de metingen (M1 - M5), voor conditie 'Zittend'

	M1				M2				M3				M4				M5			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
M1	1																			
	2	76																		
	3	84	70																	
	4	53	43	52																
M2	1	25	44	23	48															
	2	27	36	20	54	93														
	3	20	37	12	38	81	79													
	4	<u>10</u>	29	<u>5</u>	39	22	33	31												
M3	1	51	40	52	31	25	21	45	3											
	2	27	15	31	2	24	17	52	<u>17</u>	77										
	3	50	44	48	39	40	33	61	5	93	71									
	4	20	35	33	0	18	6	17	13	66	39	61								
M4	1	51	23	39	50	56	44	60	<u>33</u>	29	37	41	<u>15</u>							
	2	26	13	15	6	46	38	60	<u>41</u>	14	47	24	<u>27</u>	74						
	3	32	20	9	39	53	40	67	<u>23</u>	42	47	51	6	79	70					
	4	9	32	<u>12</u>	23	45	30	46	15	5	14	18	<u>19</u>	38	33	59				
M5	1	28	9	31	26	31	17	46	<u>24</u>	68	67	66	39	60	33	68	24			
	2	54	26	52	30	32	24	41	<u>26</u>	59	58	51	27	71	43	63	12	87		
	3	37	25	33	27	32	13	48	<u>18</u>	65	64	66	37	64	35	70	35	95	85	
	4	1	8	0	20	40	26	53	16	57	51	62	53	36	7	56	30	83	58	84

* De coëfficiënten zijn met 100 vermenigvuldigd en de negatieve waarden zijn onderstreept.

Curriculum Vitae

De auteur van dit proefschrift werd geboren op 9 juli 1955 te Haarlem. Na het doorlopen van M.U.L.O. en H.A.V.O. werd in 1976 de opleiding tot onderwijzer aan de Pedagogische Academie te Haarlem afgerond.

In 1976 werd begonnen met de studie psychologie aan de Rijks Universiteit Leiden. Het kandidaatsexamen werd behaald in 1979. In 1983 volgde het doctoraalexamen met als afstudeerrichting klinische psychologie en psychiatrie als bijvak.

Van 1983 tot 1989 was de auteur verbonden aan de R.I.A.G.G. Midden Kennemerland en van 1985 tot 1989 aan de R.I.A.G.G. Delft/Westland. Van 1989 tot 1992 was hij werkzaam bij de R.I.A.G.G. Westhage als hoofd van de sectie Psychoanalytische behandelingen. Momenteel is hij parttime verbonden aan deze R.I.A.G.G. en ligt het zwaartepunt van de werkzaamheden in een vrijevestigde praktijk als klinisch psycholoog en psychotherapeut te Heemstede.

De auteur werd in 1987 ingeschreven in het overheidsregister van psychotherapeuten. In hetzelfde jaar kwam ook de inschrijving tot stand in het register van klinisch psychologen, gevoerd door het Nederlands Instituut van Psychologen.

Sinds 1983 is de auteur in opleiding bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. In 1991 werd hem het aspirantlidmaatschap van deze vereniging toegekend.

